

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
2005/06, I. (őszi) félév

A Közel-Kelet népei

Koordinátor: Bányai Viktória
HBN-001, HB-301
Szerda, 11:00–12:00
Kecskeméti utca 10–12, III. em. 319

Komoróczy Géza Dél-arabok, nabateusok, arabok

05/11/30

ARÁBIA. A hellénisztikus és római kori szerzőknél többféle fogalom élt Arábiát illetően.¹ Az Arab-félszigeten nem maguk az arabok: a rómaiak eleinte két nagyobb tájegységet különböztettek meg: *Arabia Deserta*,² ‘sivatagos / homokos Arábia’ és *Eudaimón Arabia / Arabia Felix*, ‘boldog Arábia’. Előbbi Arábiának a Babylóniával szomszédos, keleti részeit jelölte, utóbbi a félsziget termékeny déli–nyugati részeit. Klaudiosz Ptolemaiosz (i. sz. 2. század) földrajzi műve (*Geógraphiasz hüphégészisz*) nyomán, és nyilván a Traianus által felállított új provinciára (*Arabia Petraea*)³ tekintettel, harmadikként ez utóbbit mint önálló tájegységet is megkülönböztették (*Arabia petraia / Arabia P/petraea*), ‘köves Arábia’.⁴ A hatalmas térség egészen különböző földrajzi tájegységekből áll. Északon a Nefúd sivatag, délebbre a Nedzs / Nadzs hegyvidék, nyugaton, a Vörös-tenger partjánál a Hedzsáz (‘keskeny’, ‘szoros’) termékeny síksága, a félsziget déli részén pedig a Rub‘ el-Háli, az ‘üres negyed’, szintén sivatag.

ARAB, ARABOK. Az *arab* szót (a szókezdő mássalhangzó *ajin*: ‘*arab*) az ókorban forrásaink kettős jelentésben használják. *Arábia* földrajzi értelemben a Közel-Kelet sztyeppéit és sivatagjait jelöli, a Nílus keleti partjától Dél-Arábián, a Szíriai sivatagon és Jordánián át az Euphratészig, sőt, Észak-Mezopotámiát is, Edessza, Harrán / Carrhae, Niszibisz, Hatra térségét. A források gyakran *arabok*nak nevezik minden megkülönböztetés nélkül az e hatalmas térségben élő népeket, azokat is, akik letelepültek, városokban élnek, és a sztyeppéken vagy a sivatagban vándorló állattartókat is. Ez a szó másik jelentése. A nem letelepült lakosság a “sátorlakók” (*szkénitai / scenitae*) vagy *Saraceni*. Ethnikai tartalma a szónak egyáltalán nincs: arab nép vagy arab vallás nincs; ha arabot mondunk, az rendszerint így értendő: arabiai. A szó /elnevezés csak lassan vett fel – és csak az európai nyelvhasználatban, és innen átvéve a legújabb kori arab / pánarab politikában – ethnikai jelentést.

---

¹ Glen W. Bowersock, “The Three Arabias in Ptolemy’s Geography”, in: Pierre-Louis Gatier, Bruno Helly & Jean-Paul Rey-Coquais, Eds., *Géographie historique au Proche-Orient (Syrie, Phénicie, Arabie grecques, romaines, byzantines)* (Notes et monographies techniques, 23) (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1988), pp. 47–53; Henry I. Macadam, “Strabo, Pliny the Elder and Ptolemy of Alexandria: Three Views of Ancient Arabia and Its Peoples”, in: Toufiq Fahd, Éd., *L’Arabie pré-islamique et son environnement historique et culturel. Actes du Colloque de Strasbourg, 1987* (Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 10) (Strasbourg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg – Leiden: E. J. Brill, 1989), pp. 289–320.

² Alois Musil, *Arabia Deserta: A Topographical Itinerary* (Oriental Explorations and Studies, 2) (New York: American Geographical Society, 1927; reprint, New York: AMS Press, 1978).

³ Alois Musil; *Arabia Petraea*, I: *Moab. Topographischer Reisebericht* (Wien: Alfred Hölder, 1907); II, 1–2: *Edom. Topographischer Reisebericht* (Wien: Alfred Hölder, 1908); III: *Ethnologischer Reisebericht* (Wien: Alfred Hölder, 1908); I–III (reprint, Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 1989).

⁴ Szó szerint tulajdonképpen: ‘Petra környéki (Arábia)’.

Map 1 The Arabian Peninsula and the adjacent regions

1a

Az iszlám előtt – a *dzsáhilije*, ‘pogányság’ korában – arabokról mint önálló ethnikai / társadalmi / nyelvi csoportról nem beszélhetünk, az egykorú források tudnak törzsekről, amelyeket visszatekintve – földrajzi elhelyezkedésük alapján – arabnak minősítünk, tudnak különböző népcsoportokról, akiknek életvitele hasonló, és használják az arab elnevezést, anélkül, hogy az szorosabban kötődne az említett csoportok bármelyikéhez. Az északi arabok⁵ Muhammad vallása által váltak először politikai entitássá, majd – lazán – néppé. Az i. sz. első évszázadokban az Euphratész mentén a népesség jelentős részét ők alkották.

ARAB NYELVEK. Az arab nyelvek a sémi nyelvek közé tartoznak, de azon belül több al-ágba. A földrajzi szempontú klasszifikáció a következő.

Sémi nyelvek:
...
Északi ág / Arámi nyelvek ⁶
...
nyugati arámi nyelvek
nabateus
...

⁵ Dél-Arábia nyelveihez képest megkülönböztető értelemben.

⁶ Joseph A. Fitzmyer, “The Phases of the Aramaic Language”, in: uő, *A Wandering Aramean: Collected Aramaic Essays* (Missoula, MT: Scholars Press, 1979), pp. 57–84.

<p>D é l n y u g a t i á g d é l - a r a b f e l i r a t o k n y e l v e i⁷ szabai (máribi) himjári⁸ qatabáni maini / minai (mineus) lihjáni hadramauti a r a b prae-klasszikus arab arab klasszikus arab (Korán) m o d e r n a r a b n y e l v e k standard arab (<i>fuszha</i>) egyiptomi arab észak-afrikai arab szíriai arab iráqi arab stb.</p>
--

SZARACÉNOK. Elő-Ázsia délnyugati térségének (az Euphratész középső szakaszától délnyugatra, ide értve az Arab-félszigetet is) nem letelepült, vándorló vagy nomadizáló népességét az antik források rendszerint szaracénnak⁹⁻¹⁰ vagy – és idővel egyre inkább – arabnak nevezik, de gyakran mondják rájuk ezt is: “sátoros” (gör. *szkénitész*), “sátorlakó”.¹¹ A *szaracén* szó Ammianus Marcellinus szerint az ő korában kezdett használatba jönni.¹² Magyarázata szerint a vándorló arabokat jelenti, a sátorban lakó arabokat (*Scenitae Arabes*). Ammianus Marcellinus, Iulianus császár perzsa hadjáratáról szóló könyvében személyes tapasztalatainak összefoglalásával ijesztő képet rajzol életükről és szokásaikról.¹³⁻¹⁴

⁷ Hans P. Roschinski, “Sprachen, Schriften und Inschriften in Nordwestarabien”, *Bonner Jahrbücher*, 180 (1980), pp. 155–188.

⁸ Antik forrásokban gyakran: *Homeritae*.

⁹ A *szaracén* szó eredete bizonytalan. Az egyik vélemény szerint az arab *sarq*, ‘kelet’ szóból jön: *sarqijjún*, ‘keletiek’. Más magyarázat szerint a dél-arab *serqat*, ‘társulás’, ‘szövetség’ / ‘konföderáció’ áll mögötte. A gör. *sarakénosz*, lat. *saracenus* szó legkönnyebben azonban Dél-Arábia egyik területi egységének elnevezéséhez (gör. *Szarakéné*) kapcsolható.

¹⁰ Szaracénok: Ludwig A. Moritz, “Saraka 2)”, in: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IIA (Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1914), coll. 2388–2390. – David F. Graf & M. O’Connor, “The Origin of the Term Saraceni and the Rawwāfa Inscriptions”, *Byzantinische Studien*, 4 (1977), pp. 52–66; Philip Mayerson, “The Saraceni and the Limes”, *Bulletin of the American School of Oriental Research*, no. 262 (1986), pp. 35–47; Michael P. O’Connor, “The Etymology of Saraceni in Aramaic and Pre-Islamic Contexts”, in: Philip W. M. Freeman & David L. Kennedy, Eds., *The Defence of the Roman and Byzantine East* (British Archaeological Reports. International Series, 297 / British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 8) (Oxford, 1986), II, pp. 603–632; Glen W. Bowersock, “Arabs and Saraceni in the Historia Augusta”, in: *Bonner Historia-Augusta Colloquium, 1984/1985* (Bonn: Habelt, 1987), pp. 71–80; Erich Kettenhofen, “Die Saraceni in der Historia Augusta”, in: Heinz E. Herzig & Regula Frei-Stolba, Hrsg., *Labor omnibus unus. Gerold Walser zum 70. Geburtstag...* (Historia Einzelschriften, 60) (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989), pp. 65–80; M. MacDonald, “L’inscription de Rawwāfa et l’armée romaine”, in: Hélène Lozachmeur, Éd., *Présence arabe dans le Croissant fertile avant l’Hégire* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1995), pp. 93–101.

¹¹ Sztrabón, XVI, 1,27 (C 340).

¹² XXII, 15,2; XXIII, 6,13.

¹³ XIV, 4,1-7.

¹⁴ Wolfgang Seyfarth, “Nomadenvölker an den Grenzen des spätrömischen Reiches: Beobachtungen des Ammianus Marcellinus über Hunnen und Saraceni”, in: *Das Verhältnis von Bodenbauern und Viehzüchtern in historischer Sicht* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung, 69) (Berlin: Akademie Verlag, 1968), pp. 207–213; Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity: Their*

Valójában már az i. sz. 1. században találkozunk Pliniusnál¹⁵ az *Araceni* névvel, az i. sz. 2. században Claudius Ptolemaiosz *Geographia*-ja beszél szaracénokról (*sarakénoi*),¹⁶ a Hedzsában élő arabokat nevezi így; ha a szaracén név az i. sz. 4. században kezdett elterjedni, ez úgy értendő, hogy ekkor már tágabb értelemben használták, mint korábban. A beduin életforma szélesebb körű elterjedése a Közel-Keleten a császárkorra tehető, és nagyjából a római befolyás vagy uralom alatt álló térségben ment végbe.¹⁷ Életformájuk mellett építészeti jellegzetességeket csak igen szűk körben mutathattak fel, ezért a régészeti anyagban nem lehet őket felismerni. A városlakók félték tőlük, ebben a félelemben a rómaiak is osztoztak, mint ahogyan a sumerek félték a marduktól, a kínaiak a közép-ázsiai nomádoktól. Megjegyzendő, hogy Európában a középkorban szaracénoknak többnyire a muszlimokat / izmaelitákat neveztek. A magyar *szerecsen* szó is innen jön, de jelentése eltolódott.

SZTYEPPÉN, SIVATAGBAN. Az emberi élet a sztyeppén (*steppe / sztyep*) sivatagi körülmények között rendszeres helyváltoztatást kíván, főként azért, mert a megélhetéshez szükséges források kapacitása és reprodukciós képessége véges. Ezt a helyváltoztató létfenntartást nevezzük nomadizációnak.¹⁸

A görög eredetű *nomád* szó (*nomasz*, tőalak: *nomad-*), jelentése: ‘pásztor’ (szembeállítva a növénytermesztőkkel) / ‘(állataival a legelőkön) vándorló’, ‘bolyongó’. Az arab eredetű *beduin* (*badu* / többes számban *badai*) szó eredetileg a sivatagban (Nedzs, Dél-Afrika) élőket jelölte.¹⁹ A török *yörük* jelentése ugyancsak ‘vándorló’. A *beduin* szót az etnológiai irodalom “vándorló / lakóhelyet változtató állattartó törzsek” értelemben használja, az állattartás jelenthet a sivatagban és a sztyeppén tevé, a hegyekben szarvasmarhát.

A nomád / beduin életmód szorosan igazodik az éghajlathoz, a legelők állapotához. Migrációs ciklusok alakulnak ki. Tavasszal a dús fűvű legelőkön vagy a hegyekben (Irán, Kis-Ázsia, Kárpátok stb.) az állatok táplálékot és vizet egyaránt találnak maguknak, télen az oázisokba (Szíria, Dél-Arábia) kell visszahúzódnival. Elő-Ázsiában az oázis mintegy a gazdasági háttér, ez látja el az állattartókat gabonaművekkel, és szolgál téli szállással. A nomadizáció tulajdonképpen nem más, mint rendszeres legelőváltás, értsd: legelőváltás, megfelelő rendszerben.²⁰ Leggyakoribb a szezonális legelőváltás (*transzhumantáció*), de vannak nagyobb időtartamú ciklusok is. Ebben az értelemben a nomádok / beduinok a termelő létfenntartás rendszerében azt az ökológiai fülkét töltik ki, amelyben a növénytermesztés rövidebb vagy hosszabb időre nem lehetséges. (Az előbbire példa: művelt földek aratás után, szárazság idején stb.; az utóbbira hegyi legelők stb.) A nomádok régészeti kutatása – életmódjukból következően – Elő-Ázsiában egyelőre kezdeti stádiumban van, a Közép-Ázsiában és Dél-Oroszországban szerzett ismeretek szintjét nem éri el.²¹ A legeltetéshez a törzs kisebb csoportokra bomlik, 15–20 sátornyi egységekre, de ezek a csoportok nem távolodhatnak el egymástól messzire, hogy ellenséges támadással szemben nagy erővel védekezhessenek. A törzs valódi vagy fiktív leszármazáson alapuló szervezet,

---

History from the Assyrians to the Umayyads (London – New York: RoutledgeCurzon, 2003), p. 514 skk.: “Excursus: Ammian’s Description of Arabia and Arabs and Its Background.”

¹⁵ *Naturalis historia*, VI, 32 (§ 157).

¹⁶ V, 17,3; VI, 7,21.

¹⁷ Werner Caskel, “The Beduinization of Arabia”, in: Gustave E. von Grunebaum, Ed., *Studies in Islamic Cultural History* (Comparative Studies in Cultures and Civilization, 2) (Menasha, WE: American Anthropological Association, 1954) / *The American Anthropologist*, 56, no. 2, II (April, 1954), pp. 36–46.

¹⁸ Fred Scholz, *Nomadismus. Theorie und Wandel einer sozio-ökologischen Kulturweise* (Erdkundliches Wissen, 118) (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995). – Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World* (University of Wisconsin Press, 1994²).

¹⁹ Walter Dostal, “The Evolution of Bedouin Life”, in: *L’antica società beduina* (Studi Semitici, 2) (Roma: Università di Roma, Istituto di studi del Vicino Oriente, 1959), pp. 11–34.

²⁰ Mint a szántóföldi földművelésben a művelés – parlagon hagyás rendszerei.

²¹ Roger Cribb, *Nomads in Archaeology* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1991).

olyan társadalmi csoport, amelynek tagjai nem szorosan együtt / egymás közelében élnek. Összetartó ereje a szolidaritás, kívülről jövőket is befogadnak, mintha eredendően fennállna velük a vérségi kapcsolat.

TEVE. A nomád állattartás nagy alfajai / változatai: a szamár- és a teve-nomadizmus Elő-Ázsiában, a ló-nomadizmus Iránban.

Dél-Arábia bekapcsolása Elő-Ázsia történelmébe a teve házasításának köszönhető. A teve (*Camelus*)²² házasítása hosszú történelmi folyamat volt.²³ A Közel-Keleten a történelmi időkben két tevefajta volt honos: az egyipupú vagy dromedár (*Camelus dromedarius*), másképpen: arab teve, és a kétpupú vagy baktriai teve²⁴ (*Camelus bactrianus*).²⁵ A 19. század végén Sven Hedin a Góbi sivatag nyugati részén figyelte meg vadon élő (nem domesztikált) teve csordákat. Az állat nagy mozgékonyága folytán gyorsan elterjedt a sivatagos területeken Közép-Ázsiától Dél-Arábiáig,²⁶ északon / keleten főként a kétpupú, délen / nyugaton inkább az egyipupú, anélkül, hogy éles határ lett volna közöttük. Stein Aurél egy különleges lelete, dísz-szekerce a Makrán part térségéből (Bampur-völgy) (ca. i. e. 2000), baktriai jellegű, de egyipupú állatot ábrázol.²⁷ AsszírIA látóhatárán a két fajta egyszerre jelent meg.²⁸ Bár a teve befogása / tenyésztésbe vétele / házasítása Dél-Arábiában, illetve Kelet-Iránban legkésőbb az i. e. 3. évezred közepén – egymástól függetlenül – megtörtént,²⁹ a Közel-Kelet más térségeiben még hosszú ideig egzotikus állatnak számított. Egy sumer himnusz Dumuzihoz fordulva dicséri a teve édes tejét, édes vaját. Az i. e. 2. évezredből

²² Az akkád *gammalu*, arab *gamal* / *dzsamal* szóból.

²³ Teve: Hilde Gauthier-Pilters & Anne I. Dagg, *The Camel: Its Evolution, Ecology, Behavior, and Relationship to Man* (Chicago, IL – London: The University of Chicago Press, 1981); Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975; New York: Columbia University Press, 1990²). – Reinhard Walz, “Zum Problem des Zeitpunkts der Domestikation der altweltlichen Cameliden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 101 (1951), pp. 29–51; uő, “Neue Untersuchungen zum Domestikationsproblem der altweltlichen Cameliden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 104 (1954), pp. 45–87; uő, “Beiträge zur ältesten Geschichte der altweltlichen Cameliden unter besonderer Berücksichtigung des Problems des Domestikationszeitpunktes”, in: *Actes du IVe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Vienne, 1952*, III (Wien: Adolf Holzhausens Nachf., 1956), pp. 190–204; Burchard Brentjes, “Das Kamel im Alten Orient”, *Klio*, 38 (1960), pp. 23–52; Louise E. Sweet, “Camel Pastoralism in North Arabia and the Minimal Camping Unit”, in: Anthony Leeds & Andrew P. Vayda, Eds., *Man, Culture, and Animals. The Role of Animals in Human Ecological Adjustments* (American Association for the Advancement of Science. Publication, 78) (Washington, DC: American Association for the Advancement of Science, 1965), pp. 129–152; uő, “Camel Raiding of North Arabian Bedouin: A Mechanism of Ecological Adaptation”, *American Anthropologist*, 67 (1966), pp. 1132–1150; Bruno Compagnoni & Maurizio Tosi, “The Camel: Its Distribution and State of Domestication in the Middle East during the Third Millennium bc in Light of Finds from Shahr-i Sokhta”, in: Richard H. Meadow & Melinda A. Zeder, Eds., *Approaches to Faunal Analysis in the Middle East* (Peabody Museum Bulletin, 2) (Cambridge, MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, 1978), pp. 91–103. – Jan Retsö, “The Domestication of the Camel and the Establishment of the Frankincense Road from South Arabia”, *Orientalia Suecana*, 40 (1991), pp. 187–219.

²⁴ Német *Trampeltier*. A magyar régiségben: *poroszka-teve*.

²⁵ Jim G. Shaffer, “One Hump or Two: The Impact of the Camel on the Harappan Society”, in: Gherardo Gnoli & L. Lanciotti, Eds., *Orientalia Iosephi Tucci memoriae dicata*, III (Serie orientale Roma, 56, III) (Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1988), pp. 1315–1328. – Daniel T. Potts, “Camel Hybridization and the Role of *Camelus Bactrianus* in the Ancient Near East”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 47 (2004), pp. 143–165.

²⁶ Caroline Grigson, John A. J. Gowlett & Juris Zarins, “The Camel in Arabia: A Direct Radiocarbon Date Calibrated to about 7 000 BC”, *Journal of Archaeological Science*, 15 (1989), pp. 355–362.

²⁷ K. Rachel Maxwell-Hyslop, “Note on a Shaft-hole Axe-pick from Khurab, Makran”, *Iraq*, 17 (1955), p. 161; Frederick [Friedrich] E. Zeuner, “The Identity of the Camel on the Khurab Pick”, *Iraq*, 17 (1955), pp. 162–163.

²⁸ Feliratok és domborművek a tevét mint házas (harc) és mint teherhordó állatot egyaránt ismerik. A teve az ellenség használatára, jóllehet a zsákmány részeként az asszírok is hozzájutnak néhányhoz. Nagyobb tevecsordákat Szíria városai, Élam és – természetesen – az arabok tartanak. Assur-bán-apli egyik palota-domborművén az asszír táborban is van belőlük.

²⁹ Orr-gyűrűvel vagy szekér elé fogva ábrázolják.

ábrázolásai is fennmaradtak. Szélesebb körben azonban csak az i. e. 2. évezred végétől kezdve kapott szerepet.³⁰ A dél-arábiai tevetartók ekkor kapcsolódtak be a nagy távolságokat átfogó fűszer- és illatszer-kereskedelembé.³¹ A dromedár ma a közel-keleti táj jellegzetes eleme: mint tevecsorda, hosszú sorban vonuló karaván, vagy éppen mint turistáknak szolgáló látványosság.

Ábrahámnak és családjának története: vándorlásaik Északnyugat-Mezopotámiában (Harrán / Hárán) és Palesztina déli részén, egészen Egyiptomig, a teve mint gazdasági jelentőségű újdonság bizonyítéka, jóllehet csupán irodalmi. Az i. e. 1. évezredből már bőségesen vannak adatok. Szín-ahhé-eriba palotájában a Lákhis-domborművön az asszírok csomagokkal megrakott tevéket vezetnek.³²

A teve mezopotámiai elnevezései önmagukban is jelzik, hogy az állat eredetileg idegen volt a Folyamközben. Más, ismert állatokhoz mérték, a szamár- vagy ló-félékhez (*equidae*) vagy a bölényhez. III. Sulmánu-asarídu Fekete obeliszkjének felirata a *gammalu* szót használja, ez a (nyugati) sémi (arámi / arab) jövevényszó (arab *gamal / dzsamal*) mint pseudo-logogramma is megjelenik az ékírásos szövegekben (GAM-MAL). A *gammalu* mindig dromedárt jelent. Gyakran használják a 'tengeri (értsd: tenger³³ melléki) szamár' (ANSE.A.AB.BA) vagy 'hegyi / idegen szamár' jelentésű sumerogrammat (ANSE.KURA) is. A "tenger melléki szamár" az i. e. 9. században még egzotikumnak számíthatott: megjegyzik, hogy "két / kettős háta (értsd: púpja) van". A másik akkád szó a tevére: *ibilu* (talán arab eredetű jövevényszó). A dromedár csak az i. e. 8. század közepén terjedt el Asszíriában. Az *udru* a baktriai teve neve (< *ustra, indo-európai jövevényszó). A baktriai tevét "karaván-elefánt"-nak nevezték. Bár a baktriai teve mint különleges zsákmány vagy ajándék már korábban is fel-feltűnt Mezopotámiában, közelebről csak a Dél-Arábia / Szíria felől elterjedt "arab" tevét ismerték, a dromedárt, kezdetben ezt is arámi kereskedők révén. Az asszír feliratokban a baktriai teve csak a Babylónia vagy Élám elleni hadjáratok elbeszéléseiben szerepel, nyilván itt volt otthonosabb, Élám keleti kapcsolatai révén.

A teve igénytelen állat, beéri gyér, száraz, szűrös homoki növényzettel, akár tövises kóróval is, lényegesen ritkábban igényli a vizet, mint más nagytestű háziállatok. Ha eleget ivott, biológiai sajátosságainak megfelelően, akár 18–20 napon át kibírja víz nélkül. Tenyésztésbe vétele és használata tette lehetővé, hogy az ember a hatalmas sivatagi térségeket bevonja életterébe. Egyetlen más állat nem ilyen kitartó, igénytelen és teherbíró, a szamár vagy az öszvér sem.

A tevetartók bázisa egy-egy oázis, rendszerint itt töltik az év legforróbb, legszárazabb hónapjait, és családi vagy törzsi kötelékeik is az oázis központtal szerveződnek. Ez az életmód a nagyobb területi elkülönülésen alapul.

A régiségben a tevét háttérként csak kivételesen használták.³⁴ A karavánokat lovon vagy gyalog kísérték. Az asszírokkal folytatott harcokban a dél-arábiai egységek azonban teveháton harcoltak. A teve mint szállítóállat lehetővé tette a sivatagos térségben nagy távolságok legyőzését. A teve-karavánok naponta 35–40 kilométernyi utat tesznek meg, út nélkül akár, de csak homoksivatagban, illetve lágy talajon (a kö-sivatagot vagy burkolt /

³⁰ Juris Zarins, "The Camel in Ancient Arabia: A Further Note", *Antiquity*, 52 (1978), pp. 44–46.

³¹ Nigel Groom, *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade* (London: Longmans, Green & Co. / Butler & Tanner – Beirut: Librairie de Liban, 1981); Juris Zarins, "Mesopotamia and Frankincense: The Early Evidence", in: Alessandra Avanzini, Ed., *Profumi d'Arabia. Atti del convegno* (Saggi di storia antica, 11) (Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1997), pp. 251–272.

³² Richard D. Barnett, "Lachish, Ashkelon and the Camel: A Discussion of Its Use in Southern Palestine", in: Jonathan N. Tubb, Ed., *Palestine in the Bronze and Iron Ages. Papers in Honour of Olga Tufnell* (Institute of Archaeology, University of London. Occasional Publication, 11) (London: Institute of Archaeology, 1985), pp. 15–30.

³³ Itt: a Földközi-tenger.

³⁴ A Bibliában Ráhel esete az isten-szobrocskával (*teráfim*, Gen. 34-35) mutatja, hogy a nők teveháton utaztak. Istar istennőt is ábrázolták teveháton, illetve az állat háttára erősített védőernyő vagy fülke alatt.

kövezett utakat nem bírják). Teherrel is mintegy 5 km óránként a haladási sebessége: eszményi a sivatagban nagy távolságok megtételéhez. A karavánban maguk az állatok csupán minimális felügyeletet és irányítást kívánnak, a személyzet inkább az áru és az állatok védelmére kell. A terhet a jellegzetes nyeregtakaró két oldalsó zsákjában helyezik el. Az utazók juhbőr tömlőkben visznek magukkal vizet.³⁵

DÉL-ARÁBIA. Dél-Arábia³⁶ az i. e. 1. évezredben kapcsolódott be Elő-Ázsia kereskedelmi hálózatába. Árui, fűszer- és illatszer-növények, a Szíria felé vezető tömjén-úton messzire eljutottak.³⁷ Az arab fűszerekről és fűszer-kereskedelemről fő forrásunk Plinius, aki i. sz. 70 k. írta korábbi forrásokból is merítő munkáját.³⁸ A szállítást a tevé tette lehetővé.

Dél-Arábia főbb fűszer-növényei.³⁹

tömjén⁴⁰

mirrha⁴¹

ladanum⁴²

calamus⁴³

stb.

Máshonnan származó árucikkei:

fahéj⁴⁴

balzsam⁴⁵

A félsziget déli részén, nagyjából a mai Jemen területén alakultak ki az első dél-arab törzsi szövetségek (GW)⁴⁶ és államok: Szaba, tőle északnyugatra Main (a mineusok), délre Himjár, délkeletre Qatabán (két vádi közrezárta termékeny fennsík), távolabb kelet–

³⁵ Ezt írja Assur-ah-iddina felirata az Egyiptom elleni hadjárat (671) kapcsán. Vö. Hérodotosz, III, 9.

³⁶ Dél-Arábia történetéhez: Hermann von Wissmann, "Geographische Grundlagen und Frühzeit der Geschichte Südarabiens", *Saeculum*, 4 (1963), pp. 61–114; uő, *Zur Geschichte und Landeskunde von Alt-Südarabien* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 246) (Wien: Hermann Böhlau Nachf., 1964). – Werner Caschel, "Arabien", in: Hermann Bengtson, Hrsg., *Die Mittelmeerwelt im Altertum*, I: *Griechen und Perser* (Fischer Weltgeschichte, 5) (Frankfurt a. M.: Fischer Bücherei, 1965), pp. 376–386; uő, "Arabien", in: Pierre Grimal, Hrsg., *Die Mittelmeerwelt im Altertum*, II: *Der Hellenismus und der Aufstieg Roms* (Fischer Weltgeschichte, 6) (Frankfurt a. M.: Fischer Bücherei, 1965), pp. 292–299.

³⁷ Antoine Cavignaux & Bahija Khalil Ismail, "Die Statthalter von Suhu und Mari im 8. Jh. v. Chr. anhand neuer Texte aus den irakischen Grabungen im Staugebiet des Qadissiya-Dams", *Bagdader Mitteilungen*, 21 (1990), pp. 321–456; Mario Liverani, "Early Caravan Trade between South Arabia and Mesopotamia", *Yemen. Studi archeologici, storici e filologici sull'Arabia meridionale*, 1 (1992), pp. 111–115; Hannes D. Galter, "«...an der Grenze der Länder im Westen.« Saba in den assyrischen Königsinschriften", in: André Gingrich, S. Haas, Gabriele Paleczek & Thomas Fillitz, Eds., *Studies in Oriental Culture and History. Festschrift for Walter Dostal* (Frankfurt a. M. – New York: Peter Lang, 1993), pp. 29–40.

³⁸ *Naturalis historia*, XII, 73.

³⁹ Giorgio Banti Riccardo Contini, "Names of Aromata in Semitic and Cushitic Languages", in: Alessandra Avanzini, Ed., *Profumi d'Arabia. Atti del convegno* (Saggi di storia antica, 11) (Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1997), pp. 169–192.

⁴⁰ Arab *libán* / *lubán*, gör. *libanosz* / *thümiama*, lat. *thus* / *olibanum*; angol *frankincense*, német *Weihrauch*. A tömjénfa (*Boswellia sacra*) kérgének felhasításával csapolják. – Másik elnevezése: "füstölő"; arab *qutrénu*, 'füst (áldozat)', lat. *incensum*.

⁴¹ Akk. *murru*, arab *murr*, 'keserű', gör. *mürrha*. Tüskés bozót (*Commiphora myrrha*) ágaiból nyert gyantaféle, illatszerként vagy más illatos anyagok tartósítására használják.

⁴² Akk. *ladinnu*, héb. *lot* (לֹט, Gen. 37,25; 43,11), gör. *lédon* / *lédanon*. Sziklarózsa (*Cistus incanus* / *villosus*) leveleiből sajtolt olaj.

⁴³ Illatos nádféle, citromfű, tevé-fű (*Cymbopogon citratus*); olajos nedvét használják. Csak nevében azonos vele a kálmos (*Acorus calamus*).

⁴⁴ Kelet-Afrikából vagy Indiából; fa-kéreg (*Cinnamomum verum*).

⁴⁵ Szíriából; a storaxfából (*Syrax officinalis*) nyert mézga.

⁴⁶ Vö. héber *goj* (גוי), 'nép'.

északkeletre Hadramaut. Qatabán és Hadramaut között terülnek el az illatos cserjék, bozótok, fák erdei, amelyek Dél-Arábia gazdagságát és hírnevét adták. Hadramaut vádjától keletre van Dhofar, a tömjén-út kezdete.

Az i. sz. 1. század táján Arábia az Euphratésztól délre–délnyugatra eső egész térséget felölelte, kivéve Szíria–Fönícia–Palesztina területét. Északi részén városias településeken állattartó és kereskedő lakosság élt; délen a beduinok. Palmyra, az Euphratészen túl Hatra, a Perzsa-öbölnél Kharakéné lakossága is arabnak számított. A nabateusok által birtokolt terület mélyen benyúlt a félsziget belsejébe. Magában foglalta Taimát is. Ettől délre feküdt, a félsziget nyugati felében, Lihján (Dédán), még délebbre Szaba és Dú Raidán (Himjár), végül pedig, egészen a tengerpartig terjedően, Hadramaut. A félsziget keleti felét Gerrha és Hatt / Qatíf.

Az első adat Szaba országaról “Sába királynője”-nek látogatása Jeruzsálemben, Salamon királynál.⁴⁷ Az elbeszélés valószínűleg későbbi legenda, de az lehetséges, hogy az i. e. 10. században kezdett kialakulni a kapcsolat Dél-Arábia legtávolibb területei és a Földközi-tenger partvidéke – Szíria között. A királynő mint törzs vagy törzs-szövetség vezetője asszír királyfeliratokban és számos dél-arab feliratban szerepel, ezek ethnográfiailag hitelesítik a bibliai legendát.

Az i. e. 8. században Szúhu kormányzója az Euphratész középső szakaszánál (Hindánu) rajtaütött egy Taima és Saba (Szaba) felől érkező karavánon: “(...) országuk messze van, követei soha nem jöttek el hozzám, ők soha nem kerestek fel engem... Elevenen foglyul ejtettem közülük 100 (férfi)t, elkoboztam 200 tevéjüket, rakományukkal és minden árujukkal együtt.” A kormányzó azt rója fel nekik, hogy megkerülték az ő igazgatása alatt álló területet, mert el akarták kerülni a vámot. A létszám és az állatok száma jelzi, hogy a karaván-kereskedelem jelentős gazdasági vállalkozás volt. A rakományban bíbor festésű kelme, vas, drágakövek is voltak. A kelme biztosan nem dél-arab termék: a karaván hivatásos kereskedőkből állt, akik mások áruit is szállították. II. Sarrukinnak a század vége felé (i. e. 716) a gazdag arany és (fél-) drágakő zsákmány mellett 5 000 zsák illatszer- és fűszernövényt is küldtek ajándékba Egyiptom királya,⁴⁸ egy arab királynő (Szamszi) és Szaba királya (?); néhány évvel később Karib-II, Szaba királya hasonló ajándékokkal hódolt Szín-ahhé-eriba előtt (i. sz. 685 k.).

Szaba⁴⁹ valószínűleg az i. e. 8. század vége felé, Karib-II Vatar uralkodása alatt lett illatszer-kereskedő nagyhatalom. A király neve sok szabai feliratban szerepel, két hosszabb szöveg leírja hadjáratait is: az illatszer-út fölötti ellenőrzés megszerzését. A meghódított termékeny fennsíkokon és Márib oázisában⁵⁰ Szaba virágzó földművelő gazdálkodást hozott létre, öntözésre alapozva. Márib (Marjab) Dél-Arábia legnagyobb városa volt (ca. 120 ha), 1 150 méter magasságban a tengerszint fölött, azon a ponton, ahol a hegyekből lefolyó vizek a Vádi Dhana medrében összegyűlnek. Magát a várost kör alakú fal vette körül, a falakon kívül két hatalmas kert terült el, ezek öntözőcsatornáit a várostól 7 kilométernyire a Vádi Dhana medrére épített hatalmas tározó látta el vízzel; a máribi gát⁵¹ az ókor legnagyobb ilyen

⁴⁷ I. Kir. 10.

⁴⁸ Sabaka fáraó.

⁴⁹ Hermann von Wissmann, *Die Geschichte von Saba*, I: *Über die frühe Geschichte Arabiens und die Entstehung des Sabäerreiches* (Sammlung Eduard Glaser, 13 / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 301, no. 5) (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975); II: *Das Grossreich der Sabäer bis zu seinem Ende im frühen 4. Jh. v. Chr.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 402) (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1982).

⁵⁰ Jemenben, Szaanától 120 kilométernyire keletre.

⁵¹ Legnagyobb kiépítettsége idején a gát 650 m hosszú, 15 m magas volt, vályogtéglából faragott kőből épült köpeny védte. Fennállása alatt négyszer végeztek komolyabb javításokat rajta. Valamikor i. sz. 558 (a legkésőbbi felirat dátuma) és Muhammad halála (i. sz. 632) között átszakadt (Korán, 34. szúra, “Szaba”, 15 sk.: “Rájuk küldtük akkor a gátszakadás áradatát...”), ez az öntözőrendszer végleges pusztulását okozta.

építményének számít. Szaba királyai eleinte a MKRB / *mukarrib*, ‘egyesítő’ címet viselték, az i. e. 6. században azonban felvették a MLK / *malik* ‘király’ címet.

ARABOK ÉS TEVÉK MEZOPOTÁMIAI FORRÁSOKBAN. A qarqari csata az első alkalom, hogy az ókori Elő-Ázsiában ékírásos források említést tesznek a tevéről és az “arabok”-ról.

QARQARI CSATA (i. e. 853).					
Az asszír-ellenes nyugati szövetség katonai ereje:					
		Harci szekér	Lovasság	Gyalogság	Teve
Adad-idri ⁵²	<i>Sa iméri-su</i> ⁵³	1 200	1 200	20 000	
Irhuleni	Hamat	700	700	10 000	
Ahabbu ⁵⁴	<i>Szir'ila</i> ⁵⁵	2 000	–	10 000	
	Gubla ⁵⁶	–	–	500	
	Muszri ⁵⁷	–	–	1 000	
	Irqanatu	10	–	10 000	
Matinu-Baáli	Arvád	–	–	200	
	Uszanát / Usnú	–	–	200	
Adunu-Baáli	Szizjannu ⁵⁸	30	–	10 000	
Gindibu	arab (<i>arbája</i>)	–	–	–	1 000
Baásza Ruhubi fia	Amana ⁵⁹			[x ⁶⁰] 000	
(Összesen)	12 (!) ország	3 940	1 900	61 900 ⁶¹	1 000

Képen az állat III. Sulmánu-asarídu (858–824) korában, a balávati kapuk bronz veretein és a Fekete obeliszken jelenik meg először. A Fekete obeliszken – a Gilzanu és Muszri hódolatát ábrázoló paneleken – kétpupú (baktriai) tevék⁶² láthatók.⁶³ A balávati bronz vereteken pedig egypupú teve szerepel, az Euphratész középső szakaszának térségéből. Egy szíriai pecsétlengere az óbabilóni korban a kétpupú (baktriai) tevét mitologikus ábrázolások közegében mutatja be, ketten ülnek a hátán.⁶⁴ Az i. e. 8. század közepétől kezdve a palotadomborműveken (III. Tukulti-apil-Esara, Assur-bán-apli) többször feltűnnek, az asszírok ellenségeinek (arabok) harci állataként is.⁶⁵ Til-Barszipban a kormányzói palotában (i. e. 7. század második fele) két falfestményen láthatók, szintén arabok állataként. Az i. e. 7. században az asszírok (Assur-bán-apli) dél-arábiai hadjárataik során tevehátról harcoló arabokkal is találkoztak, a zsákmányban szerzett állatokat maguk is használták.⁶⁶

⁵² Hadad-ezer. A Bibliában (I. Kir. 20,1 ssk.): Ben-Hadad; Aháb izráeli király ádáz ellenfele.

⁵³ Damaszkusz.

⁵⁴ Aháb.

⁵⁵ Izráel.

⁵⁶ Búblosz.

⁵⁷ Egyiptom.

⁵⁸ Libanonban.

⁵⁹ Ammon.

⁶⁰ A számjegy a feliratban kitörött.

⁶¹ + az utolsó sorban hiányzó szám ([x] 000).

⁶² A kép alatti felirat szerint: “tenger (melletti) szamarak, amelyeknek kettős háta van”.

⁶³ T. C. Mitchell, “Camels in the Assyrian Bas-reliefs”, *Iraq*, 62 (2000), pp. 187–194.

⁶⁴ Edith Porada, “A Cylinder Seal with a Camel in the Walters Art Gallery”, *Journal of the Walters Art Gallery*, 36 (1977), pp. 1–6.

⁶⁵ Julian E. Reade, “Assyrian Illustrations of Arabs”, in: C. S. Phillips, Daniel T. Potts & Sarah Searight, Eds., *Arabia and Its Neighbours: Essays on Prehistorical and Historical Developments Presented in Honour of Beatrice de Cardi* (Abiel, 2) (Turnhout: Brepols, 1998), pp. 221–232.

⁶⁶ Amélie Th. L. Kuhrt, “The Exploitation of the Camel in the Neo-Assyrian Empire”, in: Anthony Leahy & John Tait, Eds., *Studies on Ancient Egypt in Honour of H(arr) S. Smith* (Occasional Publications, 13) (London: The Egypt Exploration Society, 1999), pp. 179–184

ARIBI / ARABOK. Az i. e. 9–7. századi asszír királyfeliratokból a Dél-Arábia – Észak-SzírIA térségben az “arabok” (akk. *aribi*, ‘arab’ néven)⁶⁷ jól kimutathatók; később az Euphratész mentén déli irányban is elterjedtek, és megjelentek Babylóniában is,⁶⁸ az *urbi / urubi* névvel.⁶⁹ Életformájuk, szokásaik elütöttek attól, amit az asszírok megszoktak, akár idegenben is; a királyfeliratok, főként majd Assur-bán-apli feliratai, sok ethnográfiai értékű megfigyelést tartalmaznak róluk. A feliratok több női törzsi vezető – “sejk-nő” / királynő – nevét említik.⁷⁰

III. Tukulti-apil-Esara adófizetői Nyugaton:

Arvád:	Matan-bi’il / Mattan-Baál
Ammon:	Szanipu
Moáb:	Szalamanu
Asqalon:	Metinti
Júda:	Jehoáház / Aház ⁷¹
Izrael:	Hósea Menahém
Edom:	Qaus-malaku
Gáza:	Hanúnu / Hanno
Türosz:	Hiram
Türosz:	Metenna
Aribi / arabok:	Zabibe királynő Szamszi királynő

A tengerparti térségben AsszírIA a laza függőségben lévő királyságok hálózatát hozta létre, és ezzel – a történelemben először – közvetlen befolyása kitolódott egészen Egyiptom

⁶⁷ Az *arab* szó eredeti jelentése: a sivatagban élő nomád(ok), Észak-Arábiában, Szíriában, Iráqban vagy akár a Tigristől keletre. Népnévvé csak másodlagosan vált. Az iráqi népnelyvben pejorativ jelentés-árnyalata van, a város lakó fölényesen mondja a vidékiekre vagy sivatagiakra: arab.

⁶⁸ Arabok az i. e. 1. évezredben: Trude Weiss Rosmarin, “Aribi und Arabien in den babylonisch-assyrischen Quellen”, *Journal of the Society of Oriental Research*, 16 (1932), pp. 1–37; A. Dietrich, “Geschichte Arabiens vor dem Islam”, in: Bertold Spuler, Hrsg., *Orientalische Geschichte von Kyros bis Mohammed* (Handbuch der Orientalistik, Abt. I, Bd. 2, Abschn. 4, Lief. 2) (Leiden: E. J. Brill, 1966), pp. 291–336; Israel Eph^{al}, “»Arabs« in Babylonia in the 8th Century B.C.”, *Journal of the American Oriental Society*, 94 (1974), pp. 108–115; Ran Zadok, “Arabians in Mesopotamia during the Late-Assyrian, Chaldaean, Achaemenian and Hellenistic Periods, Chiefly according to the Cuneiform Sources”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 131 (1981), pp. 42–84; Israel Eph^{al}, *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent, 9th–5th Centuries B.C.* (Jerusalem: Magnes Press – Leiden: E. J. Brill, 1982); Jan Retsö, “The Earliest Arabs”, *Orientalia Suecana*, 39 (1989–1990), pp. 131–139; uő, *The Arabs in Antiquity. Their History from the Assyrians to the Umayyads* (London – New York: RoutledgeCurzon, 2003). – Franz Altheim & Ruth Stiehl, *Die Araber in der Alten Welt*, I: *Bis zum Beginn der Kaiserzeit* (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1963); Hélène Lozachmeur, Éd., *Présence arabe dans le croissant fertile avant l’Hégire: Actes de la table ronde internationale (...)*, 1993 (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1995). – Kenneth A. Kitchen, *Documentation for Ancient Arabia*, I: *Chronological Framework & Historical Sources* (Liverpool: Liverpool University Press, 1994); II: *Bibliographical Catalogue of Texts* (2000).

⁶⁹ D. Neiman, “»Urbī« = »Irregulars« or »Arabs«”, *The Jewish Quarterly Review*, NS 60 (1969/70), pp. 237–258. – Werner Caskel, in: Hermann Bengtson, Hrsg., *Griechen und Perser* (Die Mittelmeerwelt im Altertum, I / Fischer Weltgeschichte, 5) (Frankfurt a. M.: Fischer Bücherei, 1965) / “Arabia”, in: *The Greeks and the Persians: From the Sixth to the Fourth Centuries* (The Weidenfeld and Nicolson Universal History, 5 / Delacorte World History) (London: Weidenfeld & Nicolson – New York: Delacorte Press, 1968), pp. 409–419.

⁷⁰ Nabia Abbott, “Pre-Islamic Arab Queens”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 58 (1941), pp. 1–22.

⁷¹ Hayim Tadmor & Mordechai Cogan, “Ahaz and Tiglath-pileser in the Book of Kings: Historiographic Considerations”, *Biblica*, 60 (1979), pp. 491–508.

határáig.⁷² Dél-Arábia törzsi egységei (Taima, Szaba), illetve arab törzsi vezetők / sejkék is betagozódtak ebbe a rendszerbe (734–732), anélkül, hogy alkalmi adófizetéstől eltekintve függőségi helyzetbe kerültek volna; az arab törzsek tartották ellenőrzésük alatt az Afrikából szárazföldi úton (Egyiptom) vagy Etiópia, Eritrea, Dzsibuti, Szomália felől a Vörös-tenger keskeny kijáratí szorosán (Báb el-Mandeb) át észak felé vezető kereskedelmi útvonalakat.

A dél-arábiai arab törzsek, amelyeknek kapcsolatai Damaszkuszig értek, a város elfoglalása után, az i. e. 8. század utolsó harmadában kerültek közvetlen érintkezésbe Asszíriával.⁷³ Damaszkusz asszír tartományává válása bizonyos előnyökkel járt számukra: legalább a sztyeppe- vagy sivatagos területeket megnyitotta előttük, akár mélyen bent Asszíriában. II. Sarrukín és Assur kormányzója (Tab-szilli-Esara) levélváltása megvilágítja a körülményeket. Eszerint az arabok, “ha éhesek”, fosztogatnak. A kormányzó jelenti, hogy ez a szárazság miatt van. “A városokban fosztogatnak, soha nem rabolnak juhot vagy tevé, de az embereket kifosztják.” A király azt az utasítást adja, hogy a kormányzó engedje be őket Hindánu területére, a Thartar és Szúhu között nyugodtan legeltethetik állataikat.

ASSUR-BÁN-APLI ARAB HADJÁRATA (644–643).⁷⁴ Arábia volt az utolsó ellenség, amellyel Assur-bán-apli a babylóniai háború folyamánaképpen leszámolt. A sivatagban élő arab törzsek némi támogatást nyújtottak ugyan Samas-sum-ukínnak, az asszír támadás fő ok azonban az volt, hogy az arabok állandó veszélyt jelentettek a Szíria déli térségében állomásozó asszír helyőrségek és a szövetséges / vazallus államok biztonságára. A hadjárat⁷⁵ Damaszkuszból indult ki. A katonai stratégia lényege abban állt, hogy a nomádokat akkor támadják meg, amikor azok állataikkal a folyókhoz, forrásokhoz, oázisokhoz a lehető legközelebb vannak, és így könnyen elérhetők: nyári időben. Az asszírok a Jordántól keletre megtámadták a nabateus (*nabajatu*) törzseket,⁷⁶ a tengerparton elfoglalták Akkót, betörték Júda területére, és Jeruzsálemben az együttműködésre kész királyt helyeztek hatalomba (Ámon, *Menaszi* / Menasse fia),⁷⁷ a sivatagban felvették a harcot a beduinokkal, felégették sátraikat, elhajtották vagy lemészárolták tevéiket. Némely törzs vezetője megadta magát (Abijate, Ajamu), a Kédar törzs sejkjét saját emberei adták át az asszíroknak (Uaite). Az arab hadjárat különösen gazdag zsákmánnyal járt. Assur-bán-apli felirata a szokatlan terepen folytatott hadjárat színes leírását adja, tele néprajzi érdekességekkel és novellisztikus részletekkel.

NABÚ-NAID ARÁBIÁBAN. Az utolsó babylóniai király, Nabú-naid (556–539) felismerte a perzsa birodalom pusztá fennállásában, “Alsó- és Felső-Ázsia” ura, II. (Nagy) Kúrosz (555–530) terjeszkedésében rejlő fenyegetést.⁷⁸ Ezért most már – nem túl korán – kezdeményezéseket tett az ország gazdasági erőforrásainak növelésére, és egyben a katonai bázis kiszélesítésére. Szín kultuszának előtérbe állítása miatt a babylóni Marduk-papság szembefordult vele. A Marduk-papok Babylón integritását tartották szem előtt: ennek központi eleme volt a vallási hagyomány.

Nabú-naid Szín istenben bízott. Birodalmának fő támaszát, egyszersmind a legjelentősebb erőforrást, a nyugati kapcsolatokban látta. Hátasállatokat és fémeket – most minden fegyverkezés döntő tényezőit – csak nyugatról kaphatott: a Zagroszban Kúrosz volt az úr.

---

⁷² Herbert Verreth, “The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources”, *Journal of the American Oriental Society*, 119 (1999), pp. 234 skk.

⁷³ Ryan Byrne, “Early Assyrian Contact with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 331 (2003), pp. 11–25.

⁷⁴ Manfred H. E. Weippert, “Die Kämpfe des assyrischen Königs Assurbanipal gegen die Araber”, *Die Welt des Orients*, 7 (1973/74), 39–85; Pamela Gerardi, “The Arab Campaigns of Aššurbanipal”, *State Archives of Assyria. Bulletin*, 6 (1992), pp. 67–103.

⁷⁵ Assur-bán-apli felirataiban (Prisma A): IX. hadjárat.

⁷⁶ Sejkjük, Natnu támogatta Samas-sum-ukínt.

⁷⁷ II. Kir. 21, 19 skk.

⁷⁸ Vö. Hérodotosz, I, 178.

Babylón kormányzását fiára bízta, ő maga pedig hadseregével és udvarával együtt Szírián át nyugat felé indult (553).

Nabú-naid feliratai, a Babylóni krónika, de más történeti források, a kortársi propaganda-irodalom és a későbbi legendák is, sokat foglalkoznak e tíz éves időszakkal.

Az iszlám világban mindenütt szívesen használják fel a régi faragott köveket, legyenek azok ókori keleti sztélé, római felirat vagy sírkő stb., új épületek falaihoz, sokszor díszítésül kifelé fordítva az eredeti faragást, feliratot. Harrán mellett (Aşağı Yarımca), a középkori nagymecsetben Nabú-naidnak – mintegy száz utóbb talált feliratos tégláján⁷⁹ kívül – összesen négy sztéléje került elő, töredékesen. A sztélék eredetileg a Hold-isten (Szín) templomában (E-hulhul) álltak; a nagymecset ennek a helyén épült.⁸⁰ Három sztélé átátás hozott napvilágra. Egykor beépítették őket a mecset északi bejárat kapujának kövezetébe, illetve az épület lépcsőzetébe;⁸¹ később az egyik darabot valami okból kiemelték és félrevetették.⁸² A negyedik sztélé, egy már korábban felbukkant töredék,^{83–84} szintén Harránból (Eski Harran) származik. Két-két sztélének azonos a felirata. Az egyik Nabú-naid királyfelirata,⁸⁵ a másik pedig anyjának (Adad-guppi) (fiktív) önéletrajzi felirata, egyes szám első személyben, a király nevében fogalmazott záradékkal.^{86–87} A domborművek mindkét sztélé szertartási jelenetet ábrázolnak: az egyik Nabú-naid a Csillag- (hat ágú csillag), a Nap- és a Hold-isten – Istar, Samas és Szín – jelképe előtt áldozatot mutat be, a másikon ő és anyja Szín isten elé járulnak.^{88–89} Az E-hulhul az egész ország legfontosabb temploma volt Nabú-naid számára, mind anyja, mind Szín isten miatt. Uralkodása elején legfőbb feladatának tekintette a romos templom helyreállítását. Itt állította fel, 2–2 példányban, két reprezentatív feliratát. A hely istene évszázadok során megváltozott, de jelentősége – a nagymecset reprezentatív imahely volt – változatlanul megmaradt.

Mindamellettt a történeteket csak főbb vonásaikban ismerjük. Nabú-naid uralkodása 3. évében nyugati hadjáratra indult, a Libanonhoz (i. e. 553. május–június), innen azonban továbbment délnek, és a következő évben (i. e. 552 nyarán) Dél-Arábiában választott helyet udvarának, a *Hedszáz Tiháma* keleti peremén: Taima (Teima)⁹⁰ / Téma oázisában.⁹¹ Taimát

⁷⁹ Veysel Donbaz, "A Brick Inscription of Nabonidus from Harran", *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project*, 9 (1991), pp. 11–12.

⁸⁰ David S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monuments, I", *Anatolian Studies*, 2 (1952), pp. 36–84; uő, "A Muslim Shrine at Harran", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 17 (1955), pp. 436–448. – Oliver Gurney, "Sultantepe and Harran", in: Roger Matthews, Ed., *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (London: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1998), pp. 163–176, kül. p. 164 skk.

⁸¹ Hogy az igazhívők, az imahelyre menet, a bálványok jelképeit tapodják.

⁸² Jelenleg Ankarában, a Régészeti Múzeumban.

⁸³ Henri Pognon 1906. évi ásatási lelete (Eski Harran).

⁸⁴ Henri Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul* (Paris, 1907), pp. 1–13. – Benno Landsberger, "Die Basaltstele Nabonids von Eski-Harran", in: *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, I (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII, no. 5) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), pp. 116–152.

⁸⁵ Jelenleg Urfában, a Régészeti Múzeum udvarán. A két sztélé Cyril J. Gadd számozása szerint: H2A és H2B.

⁸⁶ Cyril J. Gadd számozása nyomán: H1A (Pognon) és H1B (Gadd).

⁸⁷ Cyril J. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies*, 8 (1958), pp. 35–92. – William L. Moran, "Notes on the New Nabonidus Inscriptions", *Orientalia*, NS 28 (1959), pp. 130–140; Manuel Gerber, "Die Inschrift H(arran)1.A/B und die neubabylonische Chronologie", *Zeitschrift für Assyriologie*, 88 (1998), pp. 72–93.

⁸⁸ Adad-guppi sztéléjén (H1B) a töredékesen megmaradt legalsó rész (lábak stb.) lehetővé teszi a dombormű tárgyának legalább hozzávetőleges meghatározását.

⁸⁹ Felix Blocher, "Nachlese zur Ikonographie des Mondgottes. Nabonids Stele aus Harran (H1B)", in: Rainer M. Boehmer & Joseph Maran, Hrsg., *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann...* (Internationale Archäologie. Studia honoraria, 13) (Rahden, Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2001), pp. 45–50.

⁹⁰ Medinától 350 kilométernyire északkeletre.

Mezopotámiában az i. e. 8. század második fele óta ismerik, legalább közvetve. III. Tukulti-apil-Esara arabiai hadjárata alkalmából, Tayma királynője, Szamszi, más arab törzsekkel (Szaba stb.) együtt, dús ajándékokkal hódolt a király előtt (i. e. 734/733). Kereskedői felkeresték Babilóniát.⁹² Mindamellett, Nabú-naid számára távoli, egzotikus terület lehetett.

Az oázisban⁹³ bőségesen van víz: forrás, kút, időszakos folyók. Egyéb természeti kincsekben szegény, de az Egyiptom és Arábia felől északra tartó útvonalak⁹⁴ és kereskedelmi utak – a “boldog” Arábiából (*Arabia felix*)⁹⁵ északra menő tömjén-út⁹⁶ – keresztülhaladnak rajta.⁹⁷

Nabú-naid csaknem kerek tíz éven át maradt Taimában. Munkára fogva a térség lakosságát: felépítette a városfalat, templomot⁹⁸ és palotát épített, ez utóbbinak maradványait sikerült azonosítani, részben feltárni. A város Nabú-naid korában érte el, nagyszabású építkezései révén, legnagyobb kiterjedését. Több hadjáratot vezetett innen déli irányban, a Hedzsáz Tiháma oázisaiba és északabbra Edom ellen.⁹⁹

A közös nyelv, amelyet a babilóniak és a helybeliek egyaránt megértettek, valószínűleg az arámi volt. A várostól délre fennmaradt néhány dél-arab (taimai) szikla-felirat,¹⁰⁰

---

⁹¹ Nabú-naid Dél-Arábiában: Cyril J. Gadd, “The Kingdom of Nabu-na’id in Arabia”, in: Herbert Franke, Hrsg., *Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München, 1957* (Deutsche Morgenländische Gesellschaft / Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959), pp. 132–134; Wolfgang Röllig, “Nabonid und Tema”, in: *Compte Rendu de l’Onzième Rencontre Assyriologique Internationale (Leiden, 1962)* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1964), pp. 21–32; Wilfred G. Lambert, “Nabonidus in Arabia”, *Proceedings of the Fifth Seminar for Arabian Studies (London, 1972) / Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 1–3 (1970–1973, reprint), pp. 53–64; Subhi Anwar Rashid, “The Babylonian King Nabonidus in Tema”, *Sumer*, 35 (1979), pp. 174–172 (!); Daniel T. Potts, “Tayma and the Assyrian Empire”, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 2 (1991), pp. 10–23; Franco D’Agostino, “Nabonid e il deserto (A proposito delle causa della caduta di Babilonia)”, *Egitto e Vicino Oriente*, 18 (1995), pp. 193–211; Alasdair Livingstone, “Taimā’: A nexus for Historical Contact and Cultural Interchange within the Desert Borders”, in: Karel van Lerberghe & Gabriella Voet, Eds., *Languages and Cultures in Contact. At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm. Proceedings of the 42th Rencontre Assyriologique Internationale (Orientalia Lovaniensia Analecta, 96)* (Leuven, 1999), pp. 233–236; André Lemaire, “Nabonidus in Arabia and Judah in the Neo-Babylonian Period”, in: Oded Lipschits & Joseph Blenkinsopp, Eds., *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period* (Winona Lake, IL: Eisenbrauns, 2003), pp. 285–298.

⁹² Egy ékirásos levél leírja, hogy a taimai karaván óriási kerülőt tett, Szíria felé ment, csak hogy elkerülje Szúhut (az Euphratész középső szakaszánál), ahol vámot kellett volna fizetnie. (A sivatagon átvágva egyenes út vezetett volna, az Euphratész mentén, Babilóniába.)

⁹³ John E. Dayton, “The City of Teima and the Land of Edom”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 1–3 (1970–1973, reprint), pp. 253–256.

⁹⁴ Alois Musil, *The Northern Heğāz: A Topographical Itinerary* (Oriental Explorations and Studies, 1) (New York: American Geographical Society, 1926; reprint, New York: AMS Press, 1978).

⁹⁵ Közelebbről, Omán déli tengerpartjától nyugatra (Dhofar), ahol a tömjénfa (*Boswellia sacra*) nő.

⁹⁶ Tömjénút: Nigel Groom, *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade* (London: Longmans, Green & Co. / Butler & Tanner, 1981).

⁹⁷ Christopher Edens & Garth Bawden, “History of Taymā’ and Hejazi Trade during the First Millennium B.C.”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 32 (1989), pp. 48–103.

⁹⁸ Ma: Qaszr al-Hamra.

⁹⁹ John Lindsay, “The Babylonian Kings and Edom, 605–550 B.C.”, *Palestine Exploration Quarterly*, 108 (1976), pp. 23–39.

¹⁰⁰ Hani Hayajneh, “First Evidence of Nabonidus in the Ancient North Arabian Inscriptions from the Region of Taymā’”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 31 (2001), pp. 81–95; uő, “Der babylonische König Nabonid und der RBRS in einigen neu publizierten frühnordarabischen Inschriften aus Taymā’”, *Acta Orientalia*, 62 (2001), pp. 22–64; Walter W. Müller & Said F. Al-Said, “Der babylonische König Nabonid in taymanischen Inschriften”, *Biblische Notizen*, no. 107–108 (2001), pp. 109–119 / in: Norbert Nebes, Hrsg., *Neue Beiträge zur Semitistik. Erstes Arbeitstreffen der Arbeitsgemeinschaft Semitistik in der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft...* (Jenaer Beiträge zum Vorderen Orient, 5) (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002), pp. 105–122; Y. Gruntfest & Michael Heltzer, “Nabonid, King of Babylon (556–539 B.C.E.) in Arabia in Light of New Evidence”, *Biblische Notizen*, no. 110 (2001), pp. 25–30; André Lemaire, “Nabonidus in Arabia and Judah in the Neo-Babylonian Period”, in: Oded Lipschits & Joseph Blenkinsopp, Eds., *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2003), pp. 285–298.

“Nabonid, Babel királya”-nak (NBND MLK BBL) “szolgá”-ja / “társ”-a / “kísérő”-je (HLM), “Babel királya”-nak “testőr”-e (SDN / *szádin*) állította stb., egy cím (RBŠRS) magas babylóni udvari méltóságot (*rab sa rési*) jelöl. Az egyik sziklán a feliratnak az arámihoz közelálló betűi mellett kis sziklarajz is van: hosszú, görbe szarvú állatokra vadászó íjászok. Nem sokkal később Taimában a templomban több sztélét állítottak arámi nyelvű felirattal,¹⁰¹ az isten (SLM) mezopotámiai stílusú szakállt visel, feje fölött szárnyas Nap-korong.

Jeruzsálem elfoglalása után valószínűleg zsidó kolónia is kialakult az oázisban, már Nabú-naid előtt nem csekély számú zsidó sodródhatott Taimába, ahová – úgy látszhatott – nem ér el a babylóni király keze. Az itt élő zsidók kapcsolatban voltak a diaszpóra más közösségeivel,¹⁰² mégis viszonylagos elszigeteltségben éltek, már csak a távolság miatt is. A babylóni királlyal szemben nyilván eleve ellenséges érzelmeket tápláltak, de Nabú-naid mint Szíria uralkodója jelent meg a térségben: feltehető, hogy a zsidók együttműködtek vele. Azokon a helyeken, ahol Nabú-naid megfordult, később, évszázadokon át, a jelenkorig, népes zsidó közösségek éltek: Taima, Dadanu / Dédán, Padakku / Fadak, Hibra / Haibar, Jatribu / Iathrib.^{103–104}

A legtávolibb város, melyet Nabú-naid felkeresett, Iathrib volt, Hedzsáz Tiháma délkeleti peremén: nagy – mintegy 50 km² területű – virágzó oázis, hatalmas datolyapálma-erdővel, a későbbi el-Medína, “a Város” (*medínat an-nabi*, ‘a próféta városa’); felkereste Dedan (al-Ula), Fadak, Khaibar és Jádí (Yadí) oázisait. Ezek a helyek rajzolják ki a tömjén-út középső szakaszát. Jelentőségük Elő-Ázsia távolsági kereskedelmében növekvőben volt.¹⁰⁵ Nabú-naid nem végig Dél-Arábiában töltötte az időt, hanem valószínűleg más nyugati területeken is (említi Harránt, Közép-Mezopotámiát, utal hegyekre, amelyek Észak-Mezopotámia vagy inkább Kilikia lehettek stb.). Bizonyos újbabylóni emlékek a térségben talán éppen az ő jelenlétéhez kapcsolhatók.¹⁰⁶

Dél-Arábiában, az általa felkeresett vagy elfoglalt helységek fekvéséből ítélve, a dél-északi kereskedelem ellenőrzésére törekedett. Állandó kapcsolat volt közte és Babylón között; gyakran indultak karavánok a főváros felé. Dél-Arábia belső térsége számára ekkor nyílt meg az út észak felé, Szíriába.¹⁰⁷ Nabú-naid ismét ki akarta építeni az Euphratész menti kereskedelmi útvonalat, amely Babylón szempontjából kedvezőbb volt – több elágazást érintett –, mint a Káldea–Arábia déli sivatagi út. Katonai céljait maga sem rejtette el; amikor feliratában Istar istennőre hivatkozott, “a harc istenére, aki nélkül az országban nincsen háború vagy béke, és nem készül fegyver sem.” Terveiről, tetteiről azonban a dolog természete folytán feliratában nem beszél részletesen. Azt azért említi – még ha valamelyest

¹⁰¹ John C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, II: *Aramaic Inscriptions, Including Inscriptions in the Dialect of Zenjirli* (Oxford: Clarendon Press, 1975), pp. 148–151, no. 30. – Frank M. Cross, “A New Aramaic Stele from Taymā”, *The Catholic Biblical Quarterly*, 48 (1986), pp. 387–394.

¹⁰² Jób könyvében szerepel Elifáz, “a témáni” (6,19). Talán Nabú-naidra céloz 1,14 sk., 1,17; talán a Hold-istenre, akinek tiszteletét Jób tagadja, 31,26 sk.

¹⁰³ Medina korábbi neve.

¹⁰⁴ Moshe Gil, “The Origin of the Jews of Yathrib”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 4 (1984), pp. 203–224; új lenyomatban in: Francis E. Peters, Ed., *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam* (The Formation of the Classical Islamic World, 3) (Aldershot, Hampshire – Burlington, VT: Ashgate Variorum, 1999), pp. 145–166.

¹⁰⁵ William F. Albright, “The Conquests of Nabonidus in Arabia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, (1925), pp. 293–295.

¹⁰⁶ Stephanie Dalley & Anne Goguel, “The Sela’ Sculpture: A Neo-Babylonian Rock Relief in Southern Jordan”, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 41 (1997), pp. 169–176; Hamed Qatamin, “The Stele of Sela’”, *Geo-Archeologia*, (2001), no. 1, pp. 25–37; Paolo Gentili & Claudio Saporetti, “Nabonedo a Sela’”, *Geo-Archeologia*, (2001), no. 1, pp. 39–58.

¹⁰⁷ Taima: Franz Altheim & Ruth Stiehl, *Christentum am Roten Meer*, II (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1973), pp. 243–253: “Taimā” nach Nabunid; Ernst A. Knauf, “Tema”, in: David N. Freedman, Ed., *The Anchor Bible Dictionary*, VI (1992), s. v.; A. Livingstone, “New Light on the Ancient Town of Taimā”, in: Markham J. Geller, Jonas C. Greenfield & M. P. Weitzman, Eds., *Studia Aramaica* (Journal of Semitic Studies. Supplements, 4) (Oxford, 1995), pp. 133–143.

talán túloz is –, hogy “Egyiptom királya, a méd városok, az arab városok és az ellenséges királyok összessége” meghódolt előtte.

Nabú-naid gondolatvilágában Szín isten valódi erő volt. A király talán arra gondolt, hogy az isten segítségét neki magának rituális tisztasággal kell előkészítenie. A sivatag a megtisztulás helye: Dél-Arábiában nyilván istene közelségét kereste. Ezt a megfontolást feliratokból, a király saját szavaival nem lehet kimutatni. De közvetett bizonyíték rá, hogy a babylóni közvélemény, illetve a Marduk-papság propagandája egyszerűen örültnek minősítette a királyt, éppen azért, mert elvonult a sivatagba. Dániel könyve, amelyben a megzavarodott és hét évi sivatagi számkivetéssel sújtott Nebúkhadreccar alakja mögött – mint a holt-tengeri tekercsek között talált aeami töredék, “Nabúnaj imája” bizonyítja – Nabú-naid áll, ugyanennek a vélekedésnek a lenyomata. Nabú-naid arábiai tartózkodását minden bizonnyal vallási megfontolások motiválták: ezek hordozták a racionális érveket. Külön érdekessége a történetnek, hogy “Nabúnaj imájá”-ban egy zsidó pap megtéríti a királyt, Dániel könyvében pedig a zsidó Egek urának kegyelme vet véget a számkivetésnek: torz formában, fonákjáról, de a néphagyomány is úgy tudja, hogy Nabú-naid isten-keresése eredményes volt.

NABATEUSOK. A hellénisztikus kortól kezdődően az Arab-félsziget szívéből (Hedzsászs) a Perzsa-öböl felé Elő-Ázsia sivatagos térségének peremén kis, többé-kevésbé független arab államok sora alakult ki: részben a korábbi Edom területén a nabateusok,¹⁰⁸ Emesza, Palmyra, Edessza, Hatra, Kharakéné, Gerrha.

A nabateusok politikai szerveződése az i. e. 2. században kezdődött. Judaea királyi nemzetségének, a Hasmonaeus dinasztiának egymással örökös ellentétben álló tagjai a Holt-tenger déli és délkeleti partjánál és a jordániai hegyek között élő arabok fejedelmeihez fordultak támogatásért. A térség lakóit Josephus Flavius hol *arabesz*, hol *nabatai* néven említi, hol pedig “menekültek”-nek (*phügadesz*) nevezi. Központjuk (*baszileion*, “királyi székhely”) a “szikla” / “hegység” (*petra*) volt. A nabateusok Rómával Pompeius palesztinai hadjárata (i. e. 63) után kerültek ellentétbe. Pompeius féltestvére, Marcus Aemilius Scaurus tábornok (*proquestor propraetor*), az újonnan felállított Syria provincia kormányzója (65–62) hadjáratot vezetett Petrába.

Nabateus királyok:	
	i. e. ca.
I. Aretasz (HRTT) ¹⁰⁹	175–150
...	
II. Aretasz	120/110–96
I. Obodasz (‘BDT)	96–88
I. Rabbel (RB’L)	88–86
III. Aretasz Philhellén	86–62
II. Obodasz	62–59
I. Malichus (MLKV)	59–30
III. Obodasz	30–9
IV. Aretasz Philopatrisz	9–
	i. sz.
~	–40
II. Malichus	40–70

¹⁰⁸ Jean Starcky, “The Nabateans: A Historical Sketch”, *Biblical Archaeologist*, 18 (1955), pp. 84–106; John R. Bartlett, “From Edomites to Nabataeans: A Study in Continuity”, *Palestine Exploration Quarterly*, 111 (1979), pp. 53–66. – Nelson Glueck, *Deities and Dolphins: The Story of the Nabataeans* (New York: Farrar, Straus, and Giroux, 1965).

¹⁰⁹ Feliratokban.

Az i. e. 2–i. sz. 1. században a nabateusok tartották fenn Dél-Arábia és a római Szíria között a kereskedelmi kapcsolatokat. Tulajdonképpen ellenségeikből, a rómaiakból éltek, és ők számolták fel politikai önállóságukat is.

A “nabateus mezőgazdaság”¹¹⁰ Az arab kézirat, amelyre először Daniel Chwolson (1819–1911) hívta fel a figyelmet, sokáig hamisítvány gyanújában állt. Időközben tisztázódott, hogy a gyanút csak késő ókori elemei keltették, és valójában megbízható értekezés az Euphratész középső szakaszánál folytatott földművelés technikájáról.

ARABIA PROVINCIA. Az i. sz. 1. évezred első felében Arábia nagyobb része lépésről lépésre római uralom alá került, kivéve az Euphratész menti területeket, amelyek a pártusok, utánuk pedig a Szászánida dinasztia hatalma alatt álltak. Róma Traianus alatt nagyrészt kiépítette az Arábia déli részeit Szíriával összekötő útvonalat, az Aqabai-öböltől elinduló *Via nova Traiana*-t, lényegében a nabateusok által használt észak–déli karavánút nyomvonalán. Diocletianus alatt megkezdte a sivatagi front megerősítését az Euphratésztól a Vörös-tengerig.¹¹¹ A *Strata Diocletiana* védelmére erődök épültek. A római katonaság a közeli városokban és kisebb településeken állomásozott. Mind Róma, mind a Szászánidák arra törekedtek, hogy szerződésekkel magukhoz kössék a határaik mentén élő törzseket. A szövetségek azonban nem voltak túlságosan megbízhatók és tartósak. Az állandó mozgás, amit a sivatagi élet szükségessé tesz, nemcsak az életmódot jellemezte: a külső gazdasági és politikai kapcsolatokat is. A sivatagban élőket nem lehetett meghódítani, minél távolabb voltak a határoktól és utaktól, annál nagyobb szabadság és szüntelen változások jellemezték az ott élő népeket. A késő-ókorban *Arabia provincia* az eredeti határokhoz képest északabbra csúszott, a Holt-tengertől közel Damaszkuszig, és termékeny földeket is magában foglalt.

A nabateus állam helyére a római provincia lépett. Előjátékképpen Palma (Aulus Cornelius Palma Frontonianus), Syria kormányzója és az Egyiptomból ide vezényelt *Legio III Cyrenaica* – talán a judeai *Legio VI Ferrata* néhány egységének közreműködésével – meghódította a nabateus^{112–113} királyság nagyobb részét,¹¹⁴ és területén Traianus felállította *Arabia provincia*-t (i. sz. 106).^{115–116} Az esemény emlékére vert pénzék felirata tapintatos volt:

¹¹⁰ Daniel A. Chwolson, *Über die Überreste der altbabylonischen Literatur in arabischen Übersetzungen* (Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. Mémoires des Savants Étrangers, 8, II) (St. Petersburg, 1859; reprint, Amsterdam: Oriental Press, 1968); Muhammad el-Fa'iz, *L'agronomie de la Mésopotamie antique. Analyse du Livre de l'agriculture nabatéenne de Qûtâmâ* (Studies in the History of the Ancient Near East, 5) (Leiden: E. J. Brill, 1995).

¹¹¹ David L. Kennedy & Derrick Riley, *Rome's Desert Frontier from the Air* (London: B. T. Batsford, 1990).

¹¹² Sajtát nevük: NBTW / nabatu (többes szám), innen a gör. *nabataioi*.

¹¹³ Philip C. Hammond, *The Nabateans. Their History, Culture and Archaeology* (Studies in Mediterranean Archaeology, 37) (Göteborg: Paul Åströms Förlag, 1973). – E. C. Broome, “Nabaiati, Nebaioth and the Nabateans: The Linguistic Problem”, *Journal of Semitic Studies*, 18 (1973), pp. 1–16; Robert Wenning, *Die Nabatäer: Denkmäler und Geschichte: eine Bestandsaufnahme des archäologischen Befundes* (Freiburg: Universitätsverlag – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987); John F. Healey, “Were the Nabateans Arabs?”, *Aram*, 1 (1989), pp. 38–44.

¹¹⁴ John W. Eadie, “Artifacts of Annexation: Trajan’s Grand Strategy and Arabia”, in: uó & Josiah Ober, Eds., *The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honor of Chester G. Starr* (Lanham – New York – London: University Press of America, 1985), pp. 407–423.

¹¹⁵ Lényegében a nabateus területeken. A két utolsó nabateus király, II. Malik / Malichus (40–70) és II. Rabbel (70–106) idején Róma már bizonyos ellenőrzést gyakorolt a terület fölött, de a formális aktust Traianus, illetve Syria legatusa (ca. 104–108), Aulus Cornelius Palma Frontonianus végezte el. Kitüntetésül Rómában az Augustus-forumon egy szobrot kapott érte. (Igazi császári karrier-tisztviselő volt. Évekkel később Pannoniában is szolgált.) – Dio Cassius, LXVIII, 14,5. – Az új provincia északi határa Bostráttól délre húzódott. Helytartója a *legatus Augusti pro praetore* rangot viselte.

¹¹⁶ Hildegard Temporini & Wolfgang Haase, Hrsg., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II: Prinzipat*, 8 (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1977), pp. 520–686; Avraham Negev, “The Nabateans and

ARABIA ADQUISITA. A tartomány igazgatási székhelye az addigi főváros, Raqmu / Petra (a rabbinikus irodalomban: Reqem) lett,^{117–118} a megszálló hadsereg, egy *legio* pedig az addig is második királyi városnak számító Boszrában (Bostra) állomásozott.^{119–120} Ezzel a Földközi-tenger keleti partvidékén végig kiépült a római hadsereg szilárd hátországa,^{121–122} és nem mellékesen római ellenőrzés alá került a dél-arábiai fűszer- és illatszer-kereskedelem.¹²³ Traianus idején 6–8 év alatt kiépült a Dél-Arábiát Szíriával összekötő út, a *Via nova Traiana* (i. sz. 114), a Vörös-tengeri Aila (Aela / Eilat, Izrael) / Aqaba kikötőjétől Petrán, Philadelphian (ma: Ammán, Jordánia) át az Auranitisban (Haurán / Dzsebel Druz)¹²⁴ egészen Boszráig.¹²⁵ Nem kétséges, hogy az útra a Vörös-tengeri kikötő miatt volt szükség: a keleti kereskedelem megkönnyítése érdekében.

---

the Province Arabia”; pp. 687–730: Michael P. Speidel, “The Roman Army in Arabia”. – David F. Graf, “Nabatean Settlements and Roman Occupation in Arabia Petraea”, in: Ghazi Bisheh, Ed., *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, IV (Amman: Department of Antiquities, 1992), pp. 253–260. – H. P. Roschinski, “Geschichte der Nabatäer”, *Bonner Jahrbücher*, 180 (1980), pp. 129–154; Robert Wenning, “Das Ende des nabatäischen Königreichs”, in: Antonio Invernizzi & Jean-François Salles, Eds., *Arabia antiqua. Hellenistic Centres around Arabia*, II (Serie Orientale Roma, 70, II) (Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1993), pp. 81–103.

¹¹⁷ A város neve sémi (nabateus) nyelven Raqmu, Petra görög–latin név. Josephus Flavius szerint “az arabok ezt tekintik *métropolisz*-uknak.” Petrának majd Elagabalus császár adta meg a *colonia* rangot (i. sz. 218).

¹¹⁸ Petra. Ásatások: Thomas Weber & Robert. Wenning, Hrsg., *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm* (Zaberns Bildbände zur Archäologie. Antike Welt, Sonderhefte) (Mainz: Philip von Zabern Verlag, 1997); Jaakko Frösén & Zbigniew T. Fiema, Eds., *Petra: A City Forgotten and Rediscovered* (Publications of the Amos Anderson Museum, NS 40) (Helsinki: Amos Anderson Museum, 2002).

¹¹⁹ Bostra Severus Alexander alatt lett *colonia* (i. sz. 231). – Az első csapategység a *legio VI Ferrata* volt, legkésőbb az i. sz. 2. század közepétől pedig a *legio III Cyrenaica*. A helytartó tisztségét ennek a legiónak a parancsnoka töltötte be.

¹²⁰ Glen W. Bowersock, “The Annexation and Initial Garrisoning of Arabia”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 5 (1970), pp. 37–47; David L. Kennedy, “*Legio VI Ferrata*: The Annexation and Early Garrison of Arabia”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 84 (1980), pp. 283–309; Klaus S. Freyberger, “Einige Beobachtungen zur städtebaulichen Entwicklung des römischen Bosra”, *Damaszener Mitteilungen*, 4 (1989), pp. 45–60.

¹²¹ Az első helytartó, C. Claudius Severus, hamarosan kiépítette az utat Syriától egészen a Vörös-tenger északi partjáiig (Aila / Aela / Eilat / Aqaba). Az út nyomvonala ma is jól követhető, a térség nagy látványossága. – A hátország biztonságába vetett hitet jelzi, hogy Traianus az armeniai–párthus hadjáratra magával vitte a különben Jeruzsálemben állomásozó *legio X Fretensis*-t vagy annak valamelyik egységét is.

¹²² Rudolph E. Brünnow & Alfred von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I–III (Strassburg: Trübner, 1904–1909); Glen W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983); John W. Eadie, “The Evolution of the Roman Frontier in Arabia”, in: Philip W. M. Freeman & David L. Kennedy, Eds., *The Defence of the Roman and Byzantine East* (British Archaeological Reports. International Series, 297 / British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 8) (Oxford, 1986), I, pp. 243–252; S. Thomas Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (American Schools of Oriental Research, Dissertation Series, 6) (Winona Lake, IL: Eisenbrauns, 1986); David F. Graf, “Rome and the Saracens: Reassessing the Nomadic Menace”, in: Toufiq Fahd, Éd., *L’Arabie pré-islamique et son environnement historique et culturel. Actes du Colloque de Strasbourg, 1987* (Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 10) (Strasbourg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg – Leiden: E. J. Brill, 1989), pp. 341–400; új lenyomatban in: uő, *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabateans to the Saracens* (Variorum Collected Studies Series, 594) (Aldershot, Hampshire – Brookfield, VT: Ashgate Publ., 1997), no. X.

¹²³ Nigel Groom, *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade* (London: Longmans, Green & Co. / Butler & Tanner – Beirut: Librairie de Liban, 1981).

¹²⁴ David F. Graf, “The Syrian Hauran”, *Journal of Roman Archaeology*, 5 (1992), pp. 450–466; új lenyomatban in: uő, *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabateans to the Saracens* (Variorum Collected Studies Series, 594) (Aldershot, Hampshire – Brookfield, VT: Ashgate Publ., 1997), no. III.

¹²⁵ David F. Graf, “The *Via Nova Traiana* in Arabia Petraea”, in: John H. Humphrey, Ed., *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series, 14) (Ann Arbor, MI: Journal of Roman Archaeology, 1995), pp. 241–268; új lenyomatban in: uő, *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabateans to the Saracens* (Variorum Collected Studies Series, 594) (Aldershot, Hampshire – Brookfield, VT: Ashgate Publ., 1997), no. VI.

Vita folyik arról, hogy a római birodalom politikáját a keleti fronton a stratégiai megfontolások befolyásolták-e, vagy a gazdasági érdekek.¹²⁶ A kettő között nincs igazi ellentmondás. Traianust a pártus fronton is feltétlenül befolyásolta a keleti árucikkek megszerzésének vágya. De nagyobbakra tekintett: birodalom-politikai célja a veszélyes pártus hatalom teljes és végleges felszámolása volt. Elméleti alapon kiszámított biztonságos határokat akart létrehozni.¹²⁷ Több kortárs, köztük éppen Nagy Sándor történetírója, Arrianosz is, aki majd elkísérte a hadjáratra,¹²⁸ a békés rendezést ajánlotta neki: a császár háborúban akart megoldást elérni. Daciai megoldást akart a Keleten is. Itt nyilvánvalóan bízott korábbi tapasztalataiban és helyismeretében.

ARAB ÜTKÖZŐÁLLAMOK. A Szászánida–Róma / Bizánc ellentétek kiéleződése idején, az i. sz. 6. század első negyedében, két kisebb arab hatalom fontos tényezőjévé vált a nagypolitikának: Keleten a jobbára Irán befolyása alatt álló Lakhmida¹²⁹ dinasztia és Nyugaton a Bizánchoz húzó Ghaszánida dinasztia. Amolyan szövetséges állam volt mindkettő, olyasfélék, mint amilyen szövetségesekkel (*foederati*) Róma már korábban, Európában is, lehetőleg mindenütt körülvette a határait, ezektől az ellenségekből lett szövetségeseitől vagy *cliens*-államoktól várva el, bizonyos kedvezmények, ellenszolgáltatások vagy leginkább zsold fejében, az adott határvonal védelmét a külső ellenségekkel szemben.¹³⁰ Elő-Ázsiában a külső ellenség a beduinok voltak. A két arab állam egymás ellen is több háborút folytatott, az i. sz. 6. században azonban az Irán–Róma konfrontációban játszottak szerepet.

LAKHMIDÁK. A *Lakhm* törzs valamikor az i. sz. 3. században települt meg Dél-Mezopotámiában. Államuk, a Lakhmida¹³¹ dinasztia¹³² itt alakult ki. Fővárosuk Híra (arab *al-híra*, ‘a tábor’)^{133–134} volt,¹³⁵ Kerbelától délkeletre, az Euphratész jobb partjától nyugatra fekvő termékeny területek és a sivatag határvonalán.^{136–137} Az ütközőállam szerepét töltötte be a

¹²⁶ Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976, 1984²; London: Weidenfeld & Nicolson, 1999). – Benjamin Isaac, “Luttwak’s Grand Strategy and the Eastern Frontier of the Roman Empire”, in: David H. French & Chris S. Lightfoot, Eds., *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a Colloquium Held at Ankara in September 1988* (British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph, 11 / British Archaeological Reports. International Series, 553) (Oxford, 1989), I, pp. 231–234.

¹²⁷ Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976, 1984²; London: Weidenfeld & Nicolson, 1999), p. 108.

¹²⁸ Arrianosznak az Alexandrosz-életrajzához alighanem éppen a Traianus mellett szerzett élmények adták az indítékot, és nyilván a hadjárat során szerezte meg, legalább részben, a helyismeretet is. Traianus Nagy Sándor-imitációjának mindenképpen hiteles tanúja.

¹²⁹ Banú Lakhm. Régebben így mondták: *Almondar*.

¹³⁰ Robert Devreesse, “Arabes-Perses et Arabes-Romains. Lakhmides et Ghassanides”, *Revue Biblique*, 51 (1942), pp. 263–307; Peter Funke, “Die syrisch-mesopotamische Staatenwelt in der vorislamischen Zeit. Zu den arabischen Macht- und Staatenbildungen an der Peripherie der antiken Großmächte im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit”, in: Bernd Funck, Hrsg., *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums, (...) 1994* (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1996), pp. 217–238.

¹³¹ Vagy: Naszrida.

¹³² Lakhmidák: Gustav Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Híra. Ein Versuch zur arabisch-persischen Geschichte zur Zeit der Sasaniden* (Berlin: Reuther & Reichard, 1899; reprint, Hildesheim: G. Olms, 1968); Kenneth A. Kitchen, *Documentation for Ancient Arabia, I: Chronological Framework & Historical Sources* (Liverpool: Liverpool University Press, 1994), p. 163 sk.

¹³³ Vö. arab *hair*, ‘karám’, illetve szír *hértha*, ‘erődített tábor’.

¹³⁴ Irfan Shahid, “The Etymology of *Híra*”, in: Don Graham Stuart, Ed., *Linguistic Studies in Memory of Richard Slade Harrell* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1967).

¹³⁵ David Talbot Rice, “The Oxford Excavations at Híra, 1931”, *Antiquity*, 6, no. 23 (1932), pp. 276–291; uő, “The Oxford Excavations at Híra”, *Ars Islamica*, 1 (1934), pp. 51–73.

¹³⁶ A – későbbi – Kúfa közelében.

¹³⁷ Robert Devreesse, “Arabes-Perses et Arabes-Romains”, *Vivre et Penser*, 2 (1942), pp. 263–307; Nina V. Pigulevskaja, *Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VI вв.* (Moszkva: Nauka, 1964).

Szászánida birodalom nyugati határainál. Dél-arab eredetű uralkodói erősen függtek a Szászánidáktól. Feladatuk az volt, hogy ellenőrzés alatt tartsák az Euphratésztől nyugatra–délnyugatra fekvő térség beduinjait, illetve hogy szükség esetén feltartóztassák a kelet-római / bizánci hadsereget. A főváros, a korábbi “tábor”, al-Híra,¹³⁸ virágzó kereskedelmi központ volt Arábia és Irán között, teve-karavánok pihenő és vásározó helye, a *dzsáhilijja* – az iszlám előtti, “barbár” vagy “pogány” arab világ – egyik nagy kulturális központja. A városban arabok, perzsák, arámi / szír keresztények éltek egymás mellett.

A Lakhmida hatalom védelme alatt kezdett kialakulni az arabiai sztyeppe nagy távolságokat felölelő legelőváltó állattartása (transzhumantáció),¹³⁹ amelynek keretében a törzsek (Taghlib, Bakr, Tamím stb.) juhtenyésztése egy–három éves ciklusban átfogta a Perzsa-öböl északnyugati partvidékétől és Dél-Arábiától kezdve Irák déli térségén át Khúzisztánig terjedő hatalmas övezetet, és amely a politikai határok és hatalmi viszonyok minden változásán át egészen az újkorig eleven maradt. Az iszlám bölcsője, Dél-Arábia és Irák között ez a transzhumantáció teremtette meg az első kapcsolatot, erre épült rá később az arab hódítás stratégiája.

Lakhmida uralkodók:

	i. sz. ca.
Amr ibn Adi	265–295
(I.) Imru (u)l-Qaisz ¹⁴⁰ ibn Amr el-Bad ^{141–142}	295–328
(II.) Amr ibn Imru (u)l-Qaisz	328–358
Ausz ibn Qallam	358–363
(II.) Imru (u)l-Qaisz ibn Amr ¹⁴³	363–388
(I.) al-Nu‘mán ibn [II.] Imru (u)l-Qaisz el-A‘var ¹⁴⁴	388–418
(I.) al-Mundhir / Alamundarosz	418–452

¹³⁸ Híra: Bruno Meissner, *Von Babylon nach den Ruinen von Híra und Huarnaq* (Sendschriften der Deutschen Orient-Gesellschaft, 2) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1901). – Meir J. Kister, “Al-Híra. Some Notes on Its Relations with Arabia”, *Arabica*, 15 (1968), pp. 143–169; új lenyomatban in: uő, *Studies in Jāhiliyya and Early Islam* (Collected Studies Series, 123) (London: Variorum Reprints, 1980), no. III; és in: Francis E. Peters, Ed., *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam* (The Formation of the Classical Islamic World, 3) (Aldershot, Hampshire – Burlington, VT: Ashgate Variorum, 1999), pp. 81–107.

¹³⁹ Alapszava a lat. *humus*, ‘föld’, ‘talaj’, vidék’.

¹⁴⁰ Imru (u)l-Qaisz. A névhez: August Fischer, “Imra’ alqais”, *Islamica*, 1, no. 1 (1924), pp. 1–9; no. 2 (1925), pp. 365–389.

¹⁴¹ Namáránál (en-Namára, a Dzsebel Druz déli részén, Jordánia), egy elpusztult sír-épitmény (mauzóleum) romjai között fennmaradt feliratos bazalt sírköve. René Dussaud találta meg (1901); ma: Paris, Louvre, AO 4083. Jelenleg ez a legkorábbi ismert dél-arab felirat, és az egyetlen, amelyet nabateus írással írtak. A feliratban a sejk címe: “az arabok / arab területek (‘L-‘RB / *arab*), valamennyi, királya / ura (MLK / *malik*)”, egyszerűbben: “minden arab királya”. Halálának időpontját Bosra helyi kronológiája szerint adja meg (222/223 = i. sz. 328). Az *arab* szó arab szövegben itt jelenik meg először. – Az *el-Bad’* melléknév jelentése. ‘első’.

¹⁴² Namára. Imru (u)l-Qaisz sírfelirata: Theodor Nöldeke, “Der Araberkönig von Namāra”, in: *Florilegium ou recueil de travaux d’érudition dédiés à M. Melchior de Vogüé* (Paris: Imprimerie Nationale, 1909), pp. 463–466; Irfan Shahíd, “Philological Observations on the Namāra Inscription”, *Journal of Semitic Studies*, 24 (1979), pp. 33–42; H. I. MacAdam, “The Nemara Inscription: Some Historical Considerations”, *Al-Abhath*, 28 (1980), pp. 3–16; James A. Bellamy, “A New Reading of the Namārah Inscription”, *Journal of the American Oriental Society*, 105 (1985), pp. 31–51; Manfred Kropp, “Vassal – Neither of Rome nor of Persia. Mar ‘al-Qays the Great King of the Arabs”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 23 (1993), pp. 63–93. – Michael Zwettler, “Imra’ alqays, Son of ‘Amr: King of ...???” in: Mustansir Mir, Ed., *Literary Heritage of Classical Islam. Arabic and Islamic Studies in Honor of James A. Bellamy* (Princeton, NJ: The Darwin Press, 1993), pp. 3–37; Irfan Shahíd, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984), p. 31 skk.; Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads* (London – New York: RoutledgeCurzon, 2003), p. 467 skk.

¹⁴³ James A. Bellamy, “Imru’ ul-Qays I and Imru’ ul-Qays II”, *Journal of Semitic Studies*, 32 (1987), pp. 315–318.

¹⁴⁴ ‘A félszemű.’

?	
el-Aszvád (ibn [I. el-] Mundhir)	471–491
(II.) al-Mundhir (ibn [I. el-] Mundhir)	491–498
(II.) al-Nu‘mán (ibn el-Aszvád)	498–502
Abú Ja‘fur	502–504
(III.) al-Mundhir ¹⁴⁵ / Alamundarosz	505–554
(III.) Amr ibn Hind ¹⁴⁶ (ibn [III.] al-Mundhir)	554–569
Qábusz (ibn [III.] al-Mundhir)	569–573
Szuhrah (perzsa helytartó)	573–574
(IV.) al-Mundhir (ibn Amr)	574–578
(III.) al-Nu‘mán ¹⁴⁷ (ibn al-Mundhir)	578–602
Ijasz (perzsa helytartó) ¹⁴⁸	602–611
Adhádhabé és Nahiriga (perzsa helytartók)	611–628
V. al-Mundhir (ibn [IV.] al-Mundhir ¹⁴⁹)	628–633

(I.) Imru (u)l-Qaisz ibn Amr sejk, “a beduin / nomád” (*el-Bad‘*), Tabari¹⁵⁰ szerint Arábia Szászánida helytartója volt, majd átállt a rómaiakhoz; sírfelirata azt mondja róla, hogy “lovasságot adott a perzsáknak és Rómának”. Constantinus császár személyesen fogadta, és harcosait felhasználta a Perzsa-öböl térsége ellen intézett perzsa támadások visszaverésére. Két, egymással vetélkedő nagyhatalom között ide-oda csapódott, de az arab törzseket viszonylag szilárd egységben tudta összefogni. Mellesleg, ez volt az érdeke a nagyhatalomnak is: hol a Szászánidáknak, hol Bizáncnak. Ő az első arab fejedelem, aki jó viszonyt tartott fenn a keresztényekkel. I. al-Mundhir inkább a perzsák felé hajlott. A perzsa–bizánci háborúban (421–422) megszerezte az Euphratésztől délre eső területek fölötti hatalmat. I. Jazdagerd a legidősebb fiát, Bahrámot hozzá küldte nevelő iskolába, hogy a trónörökös megszeresse a sivatagi életet. II. Mundhir nagy energiával vett részt I. Kavádh háborújában I. Anasztasziosz császár ellen, az oldalszárnyon Harrán felé előretörő (i. sz. 502) hadsereget vezette.

Prokopiosz¹⁵¹ szerint a Lakhmida dinasztia legjelentékenyebb uralkodója, Alamundarosz / III. (Nagy) Mundhir “a rómaiak leggonoszabb és legveszélyesebb ellensége volt. (...) Ő uralkodott Perzsiában minden szaracén fölött, azaz megtehetette, hogy bármikor az egész hadsereggel támadást indít a római birodalom bármelyik része ellen.” Az Arab félszigeten harcolt Etiópia ellen, a Szászánidák érdeke védelmében, ő adta Bahrein kormányzóját, hadjáratakat indított Bizánc ellen (i. sz. 520, i. sz. 531) Az i. sz. 532. évi perzsa–bizánci béke után rendszeres pénzbeli támogatást kapott a császártól, hogy ne harcoljon arab szövetségese, a Ghaszánidák ellen, Iusztinianosz szerette volna a maga oldalára állítani, de al-Mundhir nem békült meg arab ellenfeivel, és Szíriában a Ghaszánidák elleni harcban vesztette életét. Az “ötven éves béke (i. sz. 562) elvben felfüggesztette a két arab állam egymás elleni háborúit, de a Ghaszánidák megostromolták Hírát (i. sz. 570), elfoglalták és kirabolták (i. sz. 578). Fia, III. Nu‘mán “bálványoknak hódolt”,¹⁵² és – ettől függetlenül – feszültség támadt közte és II. Huszrau között; végül Huszrau leszámolt vele, és helytartót (Ijasz) nevezett ki a helyére (i. sz. 602).

¹⁴⁵ Al-Mundhir ibn Saqíqa (Szikika / Zekiké) / Nagy Mundhir / Mundhir al-Akbar.

¹⁴⁶ A Kinda törzsből való anyjának neve.

¹⁴⁷ Biblikus–görögösen (keresztény szerzőknél): *Naaman*.

¹⁴⁸ Keresztény arab.

¹⁴⁹ Abú Dzsafna (Jafna).

¹⁵⁰ P. 834.

¹⁵¹ *De bello Persico / A perzsa háború*, I, 17,45.

¹⁵² *Szeert krónikája*.

GHASZÁNIDÁK. A Ghaszánida hatalom Anasztasziosz bizánci császár korában, az i. sz. 5. század végén alakult ki.¹⁵³ Ghaszán sejk több arab törzsből laza szövetséget szervezett Arabia provincia határán.¹⁵⁴ Felvette a monophysita kereszténységet, és ettől kezdve a dinasztia ragaszkodott ehhez a hitvalláshoz, még Iusztinianosz alatt is, aki pedig mindent megtett, hogy a khalkédoni hitvalláshoz / bizánci orthodoxiához édesgesse a tagjait. A monophysita / jakobita egyház éppen a Ghaszánidák támogatása folytán tudott megerősödni még a Bizánchoz tartozó területeken is, politikai érdekérvényesítő képességüket a császári udvarban Theodóra császárné rokonszenve erősítette. A Ghaszánidák számos monophysita monostort építettek az arabok lakta területeken, még Palmyra közelében is.

Jelentősebb Ghaszánida uralkodók:	
	i. sz.
Abú Karib / Abokharabosz	453 k.
Imru (u)l-Qaisz / Amorkeszosz ^{155–156}	470 k.
Ghaszán	492 k.–?
Dzsabala / Atfar ¹⁵⁷ (ibn Hárit)	?–528
(V.) el-Hárit (ibn Dzsabala ¹⁵⁸) / Arethasz ¹⁵⁹	529–569
al-Mundhir (ibn el-Hárit)	569–582
al-Nu‘mán (ibn al-Mundhir) ¹⁶⁰	582
...	
Dzsabala (ibn al-Ajham)	?–636 k. ¹⁶¹

A dinasztia a Jordán keleti partvidékén, Szírián át északon egészen Palmyráig húzódo térséget uralma – vagy legalább ellenőrzése – alatt tartotta. Királyi székhelye al-Dzsábija (Jabiya / Ğabiya) volt, Damaszkusztól délre, a Gaulanitisban (*Palaestina II* / Golán),¹⁶² illetve Szergiopolisz (Reszáfé), az Euphratésztől délre, de tényleges igazgatási központnak Boszra (Búszra es-Sám / Bostra, Szíria)¹⁶³ számított, a Haurántól délnyugatra, termékeny síkság peremén. Délen egészen a Vörös-tengerig elért a Ghaszánidák befolyása. Leo bizánci császár

¹⁵³ Róma / Bizánc és az arabok: Irfan Shahîd, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984); uő, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984); uő, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1989); uő, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I, 1–2 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995).

¹⁵⁴ Theodor Nöldeke, *Die Ghassânischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (Königliche Akademie der Wissenschaften, Philologisch–historische Klasse, Abhandlungen, 1887, no. 2) (Berlin: Verlag der kgl. Akademie der Wissenschaften, 1887); Irfan Kavar [Shahîd], “Ghassân and Byzantium: A New *terminus a quo*”, *Der Islam*, 33 (1957–1958), pp. 232–255.

¹⁵⁵ Címe az arab forrásokban: *bitriq* (*patrikiosz* / *patricius*).

¹⁵⁶ Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984), p. 61 skk.; uő, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1989), p. 60 skk., p. 531.

¹⁵⁷ A Flavius római névből. Vissza-görögösítve: Tapharasz. Címe: *phülarkhosz*.

¹⁵⁸ Tabari stb.: Khálid.

¹⁵⁹ Ibn Dzsabala (Jabala) / Gabalasz.

¹⁶⁰ Nem fogadta el a görög orthodoxiát, és követte apját a szicíliai száműzetésbe.

¹⁶¹ Hérakleiosz császár korában “minden bizánci arab király”. A jarmúqi csata után Umar kalifa tárgyalásokat kezdett vele, de Dzsabala bizánci területre menekült, és i. sz. 645 k. emigrációban meghalt.

¹⁶² Egészen bent a mai szíriai–izraeli határhozvetben.

¹⁶³ ‘Bevehetetlen (erőd)’. Deraától kelet–délkeletre, a Damaszkusz–Ammán autóúttól 25 kilométernyire, közel a szíriai–jordániai határhoz. A Hedzsász–vasút szárnyvonalának végállomása. Boszra ebben az időben Elő-Ázsia egyik legfontosabb kereskedelmi központja volt, a Dél-Arábiából (Hedzsász) Iráq felé vezető út egyik állomása. Piacként is szolgált a sivatag és a termékeny térség találkozási pontján.

Imru (u)l-Qaisz / Amorkeszosz¹⁶⁴ sejket kitüntető szívélyességgel fogadta Konstantinápolyban (i. sz. 473), ajándékokkal halmozta el, és elengedte az addig tőle elvárt adót. A sejk hűsége bizonyítékául áttért az orthodox hitre. (Ez az egyetlen példa a Ghaszánidáknál a monophysita vallás feladására.) Bizánc (I. Anasztasziosz) i. sz. 502-ben formálisan is szerződést kötött a Ghaszánidákkal, azért, hogy ezzel a lehető legtöbb arab (szaracén) törzset (*barbaroi szkénitai*, 'sátorlakó / szaracén barbárok') maguk mellé állítsák. Igazi jelentőséget az adott a Ghaszánidáknak, hogy Iusztinianosz császár szövetséget kötött el-Hárit / Arethasz sejkkal (i. sz. 528). Testvére, Abú Karib ibn Dzsabala / gör. Abukherebosz¹⁶⁵⁻¹⁶⁶ a *Palaestina III.* területén élő arab törzsek vezetője (*phülarhosz*) volt, szintén Bizánccal szövetségben. A fiatal Arethasz tette kész szövetségesnek mutatkozott. Részt vett a samaritanusok Bizánc elleni lázadásának leverésében (i. e. 529).¹⁶⁷ A császár ekkor a király (*baszileusz*) címmel tüntette ki,¹⁶⁸ amely címet a Szászánida ellenség oldalán al-Mundhir is viselt, és azzal bízta meg, hogy tartsa fel a Lakhmidák – és ezzel a Szászánidák – terjeszkedését.¹⁶⁹⁻¹⁷⁰ A bizánci császár ernyője alatt a Ghaszánidák Elő-Ázsia délnyugati térségét és Dél-Arábiát egy időre az ellenőrzésük alá vonták.

Iusztinianosz felismerte, hogy a monophysita arab törzsekkel csak akkor boldogul, ha elfogadja autonómiájukat. A Dél-Arábia körüli abesszin–Szászánida vetélkedés ráirányította figyelmét a távolabb élő arab törzsek szerepére. Megértette, hogy a Lakhmidák szorosabb kapcsolata a Szászánida Iránnal minden bizánci érdeket veszélyeztethet. Revízió alá vette Arábia helyzetét a bizánci birodalmon belül. Traianus óta Arábia, időnként változó igazgatási felosztással, római provincia volt; lakossága Caracalla edictuma (i. sz. 212) óta római polgár. Iusztinianosz rendeletben "az arabok földje / országa" (*hé Arabón khóra*) kifejezést használja, és a korábbi törzsi címek helyett vezetőiknek megadja a király címet is. A Ghaszánida vezetők ugyanakkor különböző bizánci rangokat / titulusokat is kaptak: a *dux* (*phülarhosz*): *lamprotatosz / clarissimus*; a király (*baszileusz*): *peribleptosz / spectabilis / illustris*; további címek: *endoxotatosz / gloriosissimus, patrikiosz / patricius, paneuphemosz / famosissimus* és *hüperfüesztatosz / excellentissimus*. Aretasz megkapta valamennyit.

Arethasz idős korában (i. sz. 563) látogatást tett Konstantinápolyban, a császári udvarban, hogy biztosítékokat kapjon fia, al-Mundhir örökösödési joga ügyében. Szót emelt a monophysiták érdekében is. Halála után valóban fia ült a trónra. Al-Mundhir¹⁷¹ i. sz. 570-ben nagy győzelmet szerzett Bizáncnak a perzsákkal szemben, később azonban vonakodott részt venni a két nagyhatalom háborújában, mert Bizánc nem fizette meg a támogatást (*salaria*). Miután az anyagi vita rendeződött, al-Mundhir két ízben is betört a Lakhmida területekre.

¹⁶⁴ Demetres G. Letsios, "The Case of Amorkesos and the Question of Roman *foederati* in Arabia in the Vth Century", in: Toufiq Fahd, Éd., *L'Arabie pré-islamique et son environnement historique et culturel. Actes du Colloque de Strasbourg, 1987* (Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 10) (Strasbourg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg – Leiden: E. J. Brill, 1989), pp. 525–538.

¹⁶⁵ Egy Petrában talált papirusz (no. 83) szövegében mint döntőbíró lép fel Petra két leggazdagabb földbirtokosának vitájában, amely egy közeli helység vízforrásának használata körül robbant ki.

¹⁶⁶ Maarit Kaimio, "P. Petra inv. 83: A Settlement of Dispute", in: Isabella Andorlini, Guido Bastianini, Manfredo Manfredi & G. Menci, Eds., *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze, 1998* (Firenze: Istituto papirologico G. Vitelli, 2001), II, pp. 719–724.

¹⁶⁷ Lehetséges, hogy a felkelés leverése után Etiópia / Abesszinia területére kerülő samaritanusok / zsidók voltak a magja az etiópai zsidó / *falasa* népcsoportnak. (A *falasa* külső név, a keresztény etiópok nevezik őket így.) Malalasz szerint a Ghaszánidák fogolyként adták el őket Abú Karib phülarhosznak Dél-Arábiában.

¹⁶⁸ Evangelos K. Chrysos, "The Title *βασιλεύς* in Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oak Papers*, 32 (1978), pp. 31–75.

¹⁶⁹ Prokopiosz, *De bello Persico / A perzsa háború*, I, 17,47 sk.

¹⁷⁰ Irfan Kwar [Shahíd], "The Patriariate of Arethas", *Byzantinische Zeitschrift*, 52 (1959), pp. 321–343.

¹⁷¹ Abdul-Masih Saadi, "The Originality of Syriac Historiography", in: Sanna Aro & Robert M. Whiting, Eds., *The Heirs of Assyria* (Melammu Symposia, 1) (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000), pp. 85–92.

A Ghaszánida dinasztia viszonylagos önállósága alig több mint fél évszázadon át tartott. Al-Mundhir alatt már gyakran így emlegették őket: “a rómaiak arabjai”.¹⁷² A kapcsolatok szorosabbra fonása érdekében egy bizánci követség a Ghaszánida udvarban megkísérelte elsimítani a vallási ellentéteket (i. sz. 577), de az arabok megmaradtak a monophysitizmus mellett, sőt, al-Mundhir – mint már apja is – Konstantinápolyban védelmébe vette vallásukat a görög orthodoxyával, a khalkédoni zsinat (i. sz. 451) határozataival szemben (i. sz. 580). Al-Mundhir nagy híve volt Epheszoszi Jánosnak, szerepe lehetett a jelentékeny monophysita püspök és egyházi író életrajzának megszerkesztésében. A sejk / király hatalmának Maurikiosz császár bizalmának megrendülése vetett véget.

Az i. sz. 6. században mindkét arab állam a mögöttük álló nagyhatalom kinyújtott karja volt: a Szászánidák és Bizánc helyett ők birkóztak egymással.

ARAB KERESZTÉNYEK. A római / bizánci *versus* iráni, illetve orthodox és monophysita *versus* nesztoriánus ellentét leképeződött a két elő-ázsiai arab állam viszonyában is. A kereskedelem mindkét államban nagyobbrészt a keresztények kezében volt. A Ghaszánida szövetséghez tartozó arab törzsek és csoportok, politikailag Bizánc szövetségesei (*foederati*), felvették a kereszténységet: a Nyugaton (Szíriában) otthonos monophysita irányzathoz csatlakoztak.¹⁷³ V. El-Hárit ibn Dzsabala / Arethasz sejk (*phülarckhosz*) illetve király – Theodóra császárné erélyes közbenjárásával – elérte Iusztinianosz császárnál (i. sz. 542), hogy Szíriában és Arábiában a keresztény gyülekezetek élén monophysita püspökök álljanak.¹⁷⁴ Egyikük éppen Jaqúb Baradaj volt, Edessza (*Urhój*) püspöke.¹⁷⁵ Magának el-Háritnak a császár a “minden arab királya” címet adományozta, és illetékessége alá rendelte az *Oriens* egyházkerület keleti részét: elvben a déli sivatagi térség egészét, Dél-Mezopotámiától Arabiáig. A Ghaszánida monophysita kereszténység fejét elismerte “az arabok püspöké”-nek (i. sz. 542), Boszra székhellyel. Maguk a Ghaszánida uralkodók is keresztények lettek, és komoly támogatást nyújtottak a monophysita irányzat híveinek a bizánci (khalkédóni) orthodoxyával szemben. A monophysita lobby csak erősíthette a helyzetüket. Arabia és Palaestina területén a keresztényeknek, egyházi jegyzékek szerint, az i. sz. 6. században 137 monostora volt. A szerzetesség láthatóan komoly társadalmi erőt jelentett. A monophysita egyháznak azonban *Palaestina I* területén nem volt befolyása: itt a bizánci egyház uralkodott.

A Lakhmida dinasztia uralma alatt élő arabok megtartották ősi politheista törzsi vallásukat, de elfogadták, hogy alattvalóik között arámi (szír) keresztények is vannak.¹⁷⁶ Nesztoriánusok, természetesen. Hírában a nesztoriánusok püspökséget állítottak fel, és Aqúlo (Kúfa) közelében monostort is építettek. Az i. sz. 6. században, amikor Bizánc területéről a monophysitáknak menekülniük kellett, először ők is Hírában kerestek menedéket. A két irányzat között azonban fellángolt a hitvita, és az újonnan érkezők továbbmentek Dél-Arábiába. Végül maga az utolsó Lakhmida király, III. al-Nu‘mán is felvette a nesztoriánus kereszténységet (i. sz. 593).

A két arab ütközőállam a törzsi kötelékek által, de az arábiai kereskedelemben játszott szerepük folytán is, mindvégig kapcsolatban volt Dél-Arábiával. Az i. sz. 6. században még nem lehetett sejteni, de csakhamar kiderült, hogy keresztény létükre, és tekintet nélkül politikai elkötelezettségeikre, előkészítői voltak az iszlámot terjesztő arabok hódításainak, és masszív segítséget nyújtottak nekik.

¹⁷² Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I, 1–2 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995).

¹⁷³ J. Spencer Trimingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times* (London: Longmans, Green & Co. – Beirut: Librairie du Liban, 1979).

¹⁷⁴ Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995), p. 736 skk., 755 skk.

¹⁷⁵ A másik Theodórosz, aki Hira al-Hárit püspöke lett.

¹⁷⁶ A keresztények elnevezése volt: *ibád*, ‘(Isten) szolgálói’.

“**VADSZAMÁR AZ EMBEREK KÖZÖTT.**” Muhammad¹⁷⁷ (570–H. 11 / i. sz. 632) – az önmaga által Isten (*Alláh*) profétájának hirdetett és hívei által küldöttjének elfogadott mekkai kereskedő – élete és történelmi szereplése időben párhuzamos volt a Szászánidák és Bizánc nagy küzdelmével. Hedzsáz – az Arab-félszigeten, a Vörös-tenger keleti partja mentén (*Hedzsáz Tiháma*)¹⁷⁸ – kívül maradt a két nagyhatalom határain, de a karavánutak és kereskedelmi érdekek szorosan összekapcsolták velük. Muhammad fellépése nyilvános szerepében (*nubuvva*, ‘profétálás’) (i. sz. 609 k.), majd menekülése szülővárosából, Mekkából (Hedzsáz) az északabbra fekvő Jathribba (Medina)¹⁷⁹ (*hidzsra*,¹⁸⁰ ‘futás’) (i. sz. 622. július 16) ugyanarra az évre esett, mint Hérakleiosz szent háborújának kezdete. A proféta és követői 6 éven át maradtak Medinában (~i. sz. 628), Bizánc és Irán háborújának egész ideje alatt.

Az i. sz. 7. század második felében egy szír nyelvű keresztény jövendölés (Pseudo-Methodiosz)^{181–182} a szent kereszt felállításához mint jelhez kapcsolja a Pusztulás fiának megjelenését, Jismáél, a “vadszamár az emberek (között)”^{183–184} törzséből, Jathribból.¹⁸⁵ a Pusztulás fia Jeruzsálembe megy, és belép a templomba... A jövendölés, persze, utólagos volt, *ex eventu*.¹⁸⁶

AZ ISZLÁM TERJESZTÉSE. Az első nagy összecsapás¹⁸⁷ Muhammad hívei és Bizánc között éppen Hérakleiosz Szászánidák fölötti nagy diadalának és II. Huszrau halálának évében történt, az egyik bizánci határállomásnál, a Holt-tengertől délkeletre (Muta,¹⁸⁸ i. sz. 629. szeptember). A muszlim hadsereg, amelyet Zajd ibn Hárta vezetett, vereséget szenvedett Hérakleiosz császár testvérétől, Theodórosz bizánci *vicarius*-tól, a térség¹⁸⁹ parancsnokától, akinek katonái között Ghaszánida monophysita egységek is voltak. Theodórosz elbizta magát, elbocsátotta a Ghaszánida harcosokat (nem fizette ki nekik a járandóságukat / *salaria*). Egy évvel később, a szíriai határtérségbe vezetett portyájukon (Tabúk,¹⁹⁰ i. sz. 630. október–december stb.) már a muszlimok voltak fölényben.¹⁹¹

Muhammad halála¹⁹² után Khálid ibn el-Valid (?–641), az előkelő mekkai Banú Mahzúm törzs tagja, akkor már egy évtizede a proféta próbált hadvezére, akit később így neveztek:

¹⁷⁷ Muhammad ibn Abdalláh ibn Abdul-Muttalib ibn Hasim ibn Abd-Manaf, a Qurais törzsből.

¹⁷⁸ Francine Stone, *Tihamah Gazetteer: The Southern Red Sea Coast of Arabia to AH923/AD1517* (Royal Asiatic Society Books) (London: RoutledgeCurzon, 2005).

¹⁷⁹ A város csak utóbb kapta a Medina nevet: *madina al-nabi*, “a proféta városa”.

¹⁸⁰ Régebbi írásmóddal: *hegira*.

¹⁸¹ Az ismeretlen szerző művének kézírataival korábban Kmoskó Mihály foglalkozott.

¹⁸² Andrew N. Palmer, Sebastian P. Brock & Robert G. Hoyland, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles* (Translated Texts for Historians, 15) (Liverpool: Liverpool University Press, 1993), p. 222 skk. – Sebastian P. Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, in: Gualtherus [Gautier] H. A. Juynboll, Ed., *Studies on the First Century of Islamic Society* (Papers on Islamic History, 5) (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1982), pp. 9–21, 199–203; új lenyomatban in: uő, *Syriac Perspectives on Late Antiquity* (London: Variorum Reprints, 1984), no. VIII. – Gerrit J. Reinink, “Ps.-Methodius: A Concept of History in Response to the Rise of Islam”, in: Averil Cameron & Lawrence I. Conrad, Eds., *The Byzantine and Early Islamic Near East, I: Problems in Literary Source Material* (Studies in Late Antiquity and Early Islam, 1, 1) (Princeton, NJ: The Darwin Press, 1992), pp. 149–187.

¹⁸³ Gen. 16,11 sk.

¹⁸⁴ Gerrit J. Reinink, “Ismael, der Wildesel in der Wüste. Zur Typologie der Apokalypse des Pseudo-Methodius”, *Byzantinische Zeitschrift*, 75 (1982), pp. 336–344.

¹⁸⁵ Jathrib: Medina korábbi neve.

¹⁸⁶ Umar, a második kalifa (634–644) Jeruzsálemet két évi ostrom után, i. sz. 638-ban foglalta el.

¹⁸⁷ Harmatta János, “Bizánc és az arab hódítás”, *Antik Tanulmányok*, 14 (1967), pp. 262–266.

¹⁸⁸ Motho.

¹⁸⁹ Mukheisz / Gadara. A Kinnerettől délkeletre.

¹⁹⁰ A legdélibb bizánci helyőrség.

¹⁹¹ Demetrios J. Constantelos, “The Moslem Conquests of the Near East as Revealed in the Greek Sources of the Seventh and the Eighth Centuries”, *Byzantion*, 42 (1972).

¹⁹² I. sz. 632. június 7.

“Isten (*Alláh*) kardja”, “a hitetlenek korbácsa”.¹⁹³ Khálid tábornok a Jamáma oázisban leverte Maszlama konkurrens próféta mozgalomát (633) és az egykor Muhammad személyének hűséget fogadó, de most megingó és az iszlám ellen forduló dél-arábiai törzsek lázongását. A beduinokkal szemben kivívott győzelmek után megnyílt az út a muszlimok előtt északon a Bizánc, keleten pedig a Szászánidák elleni harchoz.

Az első kalifák / imámok¹⁹⁴:

Abú Bakr (ibn Abí Quháfa)	632–634
Umar (ibn al-Khattab) ¹⁹⁵ / Omár	634–644
Uthmán (ibn Affán) / Oszmán	644–656
Ali (ibn Abú-Tálib)	656–661

Muhammad követőinek (*khalifa*, többes számban: *khulafá'*) hadserege kezdettől fogva az igaz / (egyedül) üdvözítő hitet (*iszlám*) terjesztette. A hitetlenek (arab *káfírún*) – az iszlámot elutasítók – ellen folytatott könyörtelen harcot “szent háború”-nak (*dzsihad*) nevezték. Az arab hódítás a Közel-Keleten néhány éven át a bizánci, illetve perzsa hatalom fokozatos visszaszorítását jelentette. A muszlim harcosok az Arab-félsziget északi peremén, a Negev sivatagában, a Holt-tenger környékén egyszerűen elsodorták a bizánci határőrséget, és felszámolták az amúgy is gyengén védett limest.¹⁹⁶

Arab hódítás a Közel-Keleten.

A muszlimok nagy csatái / győzelmei:

	i. sz.
Adzsnadajn ¹⁹⁷	634
Híra (Irák)	634
“híd”-csata, Marva (Irák)	634
Boszra	634
Buvejb (Irák)	635
Damaszkusz	635
Pella (Fíhl)	635
Emesza (Homsz)	635
Jarmúq	636
Qádiszije (Irák)	636/637
Dzsalúla (Irák)	637
Ktésziphón (Irák)	637
Akko	637
Türosz	637
Szidón	637
Antiokheia	637
Jeruzsálem	638
Ahváz (<i>Hurmuzd-sahr</i>)	639
Sústar	639
Harrán	639
Edessza	639

¹⁹³ Vö. a hun Attila “Isten ostora” (*flagellum Dei*) jelzőjével.

¹⁹⁴ Arab *imám*, ‘(a muszlimok) vezetője’.

¹⁹⁵ Felvette az *emir* (*amir al mu'minin*), ‘a hívők parancsnoka’ címet.

¹⁹⁶ Albrecht Alt, “Das Ende des *limes Palaestinae*” (1938), in: uő, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, III (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959), pp. 450–459.

¹⁹⁷ Ajnadajn / Aiznadin (Vádi Araba).

Szúsza	640
Caesarea	640
Bábil (Egyiptom)	640
Dvin (Armenia)	640
Kairó	641
Mószul (Irák)	641
Babylón (Irák)	641
Alexandria (Egyiptom)	642
Nihávend	642
Hamadán	643
Raga (Rejj)	643
Khorászán	646
Kürenaika (Észak-Afrika)	647
Karthago (Észak-Afrika)	647
Isztakhr	648
Perszepolisz	648
Ciprus	649
...	
Gibraltár ¹⁹⁸	711
...	

IRÁQ ELLEN. A teveháton gyorsan mozgó muszlim harcosok rövid időn belül Dél-Iráqban is megjelentek. Az első betöréseket a Szászánidák fennhatósága alá tartozó területekre – Abú Bakr, Muhammad apósa, az első kalifa (632–634) alatt – Khálid ibn el-Valid tábornok vezette. Muthanna ibn Háríta al-Saibáni, a Bakr törzs egyik vezetője hívta be az Euphratésztől délnyugatra eső térségbe, segítséget kérve tőle a “tűz-imádók” ellentámadásával szemben. Khálid tábornok mindössze 500 főnyi lovassággal érkezett Híra elé (i. sz. 633), amely város egykor a Lakhmidák fővárosa volt, és régóta keresztény püspöki székhely. A muszlimoknak szinte harcolniuk sem kellett: Híra jómódú lakói féltek, hogy értékes földjeiket feldúlják, ezért önként feladták a várost, és még 60 000 *dirhem* sarcot is fizettek. Ugyanezzel a lendülettel Khálid mintegy portyázva végignyargalt a Perzsa-öböl part menti sávján is (Meszéné).

Khálid tábornokot mindjárt Híra elfoglalása után Nyugatra vezényelték: Szíriába, ahol a bizánci hadsereg nyomását kellett sürgősen elhárítani. A mezopotámiai sivatagon át, a bizánci hadsereg háta mögött, gyors menetben – 18 nap alatt – elérte Damaszkusz környékét (Adzsnadajn), itt győzelmet aratott (i. e. 434), mindjárt ezután legyőzte a Ghaszánida hadsereget (Mardzs Rahít), majd négy nap járóföldnyire délre, Boszránál, egyesült a déli arab erőkkel, Boszrát maga a kormányzó játszotta át a kezére. Jeruzsálem mellett, a várostól nyugatra megverte a jobbra armeniai zsoldosokból álló bizánci hadsereget, amelyet Theodórosz vezetett (i. sz. 634. július). Ezután Emesza / Homsz önként megadta magát, és szerződést kötött az arabokkal (i. sz. 635). A harcokban a bizánci hadsereg okozott bizonyos veszteségeket Khálid csapatainak, de végül felmorzsolódott. Ezután az iszlám erői körülzárták Damaszkuszt, és hat hónapon át tartó ostrom után elfoglalták (i. sz. 635. szeptember): a védők “elfutottak”.¹⁹⁹ Khálid elfoglalta Szíria több más városát, Ijád ibn

¹⁹⁸ Gebel al-Táriq, a muszlimok tengerszoroson átkelő hadseregének parancsnokáról (Táriq). – A döntő csata már az Ibériai-félszigeten zajlott, Xeres de la Frontera mellett; Táriq ellenfele Roderich nyugati gót király volt. Ez a győzelem nyitotta meg az utat az arabok előtt a félsziget meghódításához

¹⁹⁹ Theodor Nöldeke, “Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrh. d. H. aus syrischen Quellen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 29 (1876), pp. 76–98, kül. pp. 76–82: “1: Die letzten Kämpfe um den Besitz Syriens.”

Ghanam Aleppót, Abú Ubajda (ibn al-Dzsarra) Antiokheiát. A keresztény arabok, felismervén az iszlám fegyvereinek erejét, tömegesen tértek át az új vallásra. Az iszlám hadserege Bizánc – Theodórosz hadserege – fölött Palesztinában, a Kinnerettől (Galileai-tó / Tiberiasz-tó) délkeletre, a Jarmúq (Yarmouk)²⁰⁰ folyó melletti ütközetben szerezte meg a döntő győzelmet (*áv* 20, 947 *AeSe.* / *raghab* 12, H. 15 / i. sz. 636. augusztus 20).

A Jarmúq melletti győzelemmel egész Szíria és a tengerpart az arabok ölébe hullott.^{201–202} Két éves ostrom után, amelyet Amr ibn al-Asz vezetett, a muszlimok, akiknek Abú Ubajda erősítést is hozott, végül Umar kalifa (634–644),²⁰³ “az igazhitűek parancsnoka”, Khálid tábornok és más vezérek személyes jelenléte mellett elfoglalták Jeruzsálemet (H. 16 / i. sz. 638). A város Hérakleiosz bevonulása óta nem egészen egy évtizedig állt “a keresztények” – Bizánc – fennhatósága alatt. Amikor a kalifa a városba belépett, Szóphroniosz jeruzsálemi patriarcha²⁰⁴ meghajlással köszöntötte, és kölcsönösen udvariaskodó hangnemben elbeszélgettek egymással a szent város múltjáról. Umar sorra felkereste a nagyobb keresztény templomokat; az udvariasság a zsidókra nem vonatkozott: parancsára a Templom-hegyen elpusztították és elhordták, az ősi zsidó templom még ott heverő köveit, egészen a szűz szikláig lecsupaszítva a fennsíkot, és előkészítették a terepet egy mecset számára.²⁰⁵ A kalifa megerősítette Hérakleiosz császár rendelkezését, amely a zsidókat kitiltotta a szent városból.^{206–207}

Khálid tábornok pályafutása a jarmúqi csatával és Jeruzsálem elfoglalásával körülbelül véget is ért. Umar kalifa – a tábornok unokatestvére – felszólította a hadi kiadásokkal való elszámolásra, ezt ő vonakodott megtenni, mire a kalifa megbízottja nyilvánosan levette fejéről a turbánt, és a nyaka köré tekerte: leváltotta minden tisztségéből; az iszlám első hódításainak hőse néhány év múlva meghalt.

Az arabok támadásait a Közel-Kelet egyetlen hatalma sem tudta visszaverni. A határ a kalifátus és Bizánc között Szíria és Kis-Ázsia határa mentén alakult ki: Bizánc déli peremterületei nagyjából ugyanazok voltak, mint a hettiták egykori szíriai birtokai.

A Khálid áthelyezése után Iráqban maradt arab erők parancsnoka Muthanna ibn Háríta al-Sajbáni lett. A fiatal Jazdagerd helyett Rusztem²⁰⁸ tábornok állt a hadműveletek élére, a gyenge királyság talán egyetlen erős embere, ténylegesen régens. Meg akarta akadályozni, hogy a muszlimok átkeljenek az Euphratész bal partjára. A térségben élő arabokat maga mellé állította.

A “híd”(dzsiszr)-csatát Híra térségében (Marva), az Euphratész keleti partjánál vívták (*ramadán*, H. 13 / i. sz. 634).^{209–210} Rusztem tábornok lovassága, Mardan Sáh parancsnoksága alatt egy elefánt egységgel is megerősítve, Marva mellett vert tábornoktáborát. Az Abú Ubajda Thaqaífi

²⁰⁰ A Jordán keleti mellékfolyója. – Gör. Hieromax.

²⁰¹ Akko, Türosz, Szidón stb.: i. sz. 637, Caesarea: i. sz. 640.

²⁰² Jan Retsö, “The Road to Yarmuk. The Arabs and the Fall of the Roman Power in the Middle East”, in: Lennart Rydén & Jan O. Rosenquist, Eds., *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1992* (Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, 4) (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993), pp. 31–41.

²⁰³ Shibli Numani, *Umar* (Makers of Islamic Civilization) (1898; az urdu nyelvű könyv angol fordításának rövidített változata, London – New York: I. B. Tauris / Oxford Centre for Islamic Studies, 2004).

²⁰⁴ Aki egyébként az arabokat rettenetes, kegyetlen barbároknak nevezte. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, LXXXVII, 3 (Paris: J.-P. Migne Editor, 1865), col. 3197D.

²⁰⁵ Ez lesz majd az “Omár-mecset”, a Szikla-dóm (épült: i. sz. 692). Valójában nem imahely.

²⁰⁶ A tilalmat nem érvényesítették szigorúan, néhány évvel később ismét éltek zsidók Jeruzsálemben, sőt, talán megfordult fejükben a templom újjáépítésének gondolata is.

²⁰⁷ Stefan Leder, “The Attitude of the Population, Especially the Jews, towards the Arab-Islamic Conquest of Bilād al-Shām and the Question of Their Role therein”, *Die Welt des Orients*, 18 (1987), pp. 64–71.

²⁰⁸ Tabari: Rusztem ibn Farrukhzád al-Armani.

²⁰⁹ Tabari, p. 2174 skk.

²¹⁰ Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton: Princeton University Press, 1981), p. 192 és p. 375 skk.

vezetése alatt álló muszlim osztag – az átállt arabok segítségével – elfoglalta Hírat, hajóhidat épített az Euphratészen, és jóllehet Muthanna túl nagyra tartotta a hadmozdulat kockázatát, vakmerőn átkelt a folyam bal partjára. A terep alkalmatlannak bizonyult ahhoz, hogy a muszlimok lovas portyázó harcmodora kibontakozzék. A perzsa elefántok megriasztották a tevüket. Gyalogosan próbáltak szembeszállni a perzsákkal, de azok szétkergették őket, parancsnokuk, Abú Ubajda elesett. A ponton középső hajóit elsodorta a folyam, a menekülő muszlimok kétharmada a folyam vizébe veszett. Muthanna, aki maga is súlyosan megsebesült, a megvert csapat maradványát Híra környékén (el-Qarqusz) szedte össze. Rusztem legyőzte az igaz hit harcosait, és visszafoglalta a várost.

A muszlimokat az első vereség, még ha csak egy mellék-sereg kudarca volt is, egy időre távol tartotta a perzsáktól. Rövid időre: amíg Szíriában voltak elfoglalva. A vereség után Umar kalifa mozgósítást rendelt el egész Arábiában. A keresztény arabok is csatlakoztak hozzá. Az új csapatokat átdobták Iráq térségébe. Egy évvel Marva után ismét felállt egymással szemben, az Euphratész nyugati partján, Buvejbnél a muszlimok és a perzsák hadereje (*ramadán*, H. 14 / i. sz. 635), az előbbit Muthanna vezette, az utóbbit Mehrán ibn Mathruja Hamadáni. Muthanna az arcvonal közepén, a keresztény arabok élén személyesen Mehránt támadta, a perzsa vezért egy fiatal arab megölte, a perzsa lovasság menekülőre fogta, de az arabok elállták útjukat a menekülést ígérő hajóhid előtt, és elsöprő győzelmet arattak.

QÁDISZIJE: A SORSDÖNTŐ CSATA. A sivatag keleti peremén, közel az Euphratészhez, Híratól délkeletre, Kúfától alig 15 kilométernyire, Qádisziye (Kadas / el-Qádisziya) erődjénél sorsdöntő csatában (948 *AeSe.* / H. 15 / i. sz. 636/637)²¹¹ a perzsa hadsereget Jazdagerd király kiváló tábornoka, Rusztem vezette; Jazdagerd az ő kezébe adta át a királyi jelvényeket is. Hosszú ideig úgy volt, hogy maga Umar áll a muszlim harcosok élére, de legtekintélyesebb társai meggyőzték, hogy nem kockáztathatja az életét, ezért Szaad ibn Abi Vakkászra bízta a főparancsnokságot, de sűrű követváltás útján maga is figyelemmel kísérte a fejleményeket. Külön térképet készítettett a térségről, ennek alapján jelölte ki Qádiszijét a muszlim tábor helyszínéül. A két hadsereg heteken át nézett farkasszemet egymással, mozdulatlanul.²¹² Ez alatt az idő alatt a muszlim sereg erősítést kapott Szíriából, köztük keresztény arab csapatokat, de létszáma – alig 6 000 fő – még így sem érte el a perzsa hadsereg negyedét. Igaz, ott volt soraiban az iszlám elitje: a legelső megtérők nemzedéke és fiaik, hetvenen azok közül is, akik részt vettek a *hidzsra* után Muhammad első nagyobb csatájában (Badr, H. 2 / i. sz. 624), köztük maga Szaad is. Muthanna csapatát a fivére (Muáma) vezette. A muszlimok elfoglalták a perzsák egyik fegyverraktárát. Felderítőik pontos jelentéseket hoztak Rusztem hadseregének létszámáról, az elefánt-osztagról.

Umar kalifa parancsára Szaad főparancsnok követséget menesztett Ktésziphónba Jazdagerdhez, 14 tekintélyes férfiút, és felszólította a királyt, hogy csatlakozzék az iszlámhoz. A követek vezetője, Numán ibn Maqrán valóságos hittérítő beszéddel állt Jazdagerd elé. Az alternatíva azonban fenyegetés volt. “Ha elismered a mi hitünket: meghagyjuk neked a királyságodat. Ha nem veszed fel a hitünket: fizess adót (*dzsizje*). Ha sem az egyiket, sem a másikat nem teszed: készülj a harcra.”²¹³ A szent háború (*dzsihá*d) alapelve: aki önként vállalja az üdvözülést, az iszlámot, azaz megtér / meghódol, azt megkímélik, aki nem, azt fegyverrel semmisítik meg. Jazdagerd kevélyen elutasította a követeket, mindegyikük vállára egy-egy zsák földet rakott, és kikergette őket a városból.

Rusztem a várakozás hetei során kétszer is felajánlotta Szaadnak a tárgyalást, de mindig kitérő választ kapott. A muszlimok azzal töltötték az időt, hogy magukhoz édesgették a környék lakosait. A tétlenség már kezdte felőrölni a perzsa hadsereg idegeit. Rusztem

²¹¹ Tabari, p. 2234–2360.

²¹² A csata körülményeinek részletesebb leírása: Tel-Mahré-i Dionüsziosz, § 59 skk.; Tabari.

²¹³ A muszlimok rendszerint ezeket a feltételeket ajánlották fel a városoknak.

támadott. Átvágta a Qádiszijét védő csatorna gátját, és a kiszáradt mederben közelítette meg a perzsa tábornokot.

Hatalmas ütközet volt. Az elején úgy látszott, hogy a perzsa elefántok fogják eldönteni,²¹⁴ de az arab harcosok bátran szembeszálltak még a félelmetes állatokkal is. Szaad fivére erősítést hozott, az új csapatokat a fővezér csak kisebb csoportokban küldte a harcmezőre, hogy az új erők végtelennek látszanak. Néhány tevét fa keretre feszített vászonlepedőkkel elefánttá maszkírozott, ezek megzavarták a perzsák lovait. Három napon át tartott a harc. A második napon a muszlim csapatok egy részét hátravonták, és ezek úgy jelentek meg ismét, mintha friss erők lettek volna. A küzdelem a harmadik napon volt a leghevesebb. Szaad harcosai a perzsa elefántokat nyíllal és lándzsával támadták, igyekeztek kiszűrni a szemüket. Az arab lovasság rohama még sátrában érte a perzsa fővezért. Egy óriási termetű arab megragadta Rusztem lábát, fejét kardjával levágta, lándzsára tűzte, és nyomban visszatért a csataterre. A perzsák egy része megfutamodott, de sokan a csataterren maradtak, és utolsó lehelletükig harcoltak. A muszlimok temérdek zsákmányt szereztek. A Szászánidák nagy hadi zászlaja is a kezükbe került: a drágakövekkel sűrűn kirakott párdubőr. Nyitva állt az út a főváros felé.

A perzsa hadsereg maradéka Birs Nimrúdnál gyülekezett, Szaad a nyomukban volt, a város vállalta a dzsizjét, megadta magát, a muszlimok áthaladtak Babylón / Bábel területén, érintették Kútát, ahol az iszlám hagyomány szerint Nimród Ibrahimot (Ábrahám) börtönben tartotta, és feltartóztatlanul közeledtek a fővároshoz (el-Madáin). Komolyabb ellenállás nélkül elfoglalták Szeleukeiát. Jazdagerd és főemberei menekültek.

Szeleukeia elfoglalása után, hogy Ktésziphónt elérjék, az araboknak át kellett kelniük a Tigrisen.²¹⁵ Jazdagerd emberei elbontottak minden hidat. Egy muszlim perzsa, Szalmán al-Fáriszi ('perzsa')²¹⁶ mutatta meg Szaad tábornok embereinek a gázlót, és tanácsot is adott nekik: lovaikkal sűrűn egymás után haladjanak, így az állatok nem ijednek meg a víz erős sodrától; a tanács bevált, mindannyian épségben átkeltek. Nem volt, aki Ktésziphónt védhette volna, időközben – három hónappal Qádiszije után – a perzsa helyőrség már elmenekült. Az üres utcákon mintha a próféta szavait hallották volna: "És mennyi kertet és kutat hagytak hátra, és szántóföldeket, és pompás lakhelyet, és az élet örömeit, amelyekben gyönyörűségüket lelték."²¹⁷ A városban felhalmozott királyi gazdagságból az arabok dús zsákmányra tettek szert: ezüst és arany, igazgyöngy és drágakő, szőnyeg és selyem került a kezükbe számlálatlanul.²¹⁸ "Ez Huszrau fehér palotája, ez Isten prófétájának ígérete" – hangoztatták a várost kifosztó muszlimok. Sok udvari méltóság esett fogságba. A zsákmány négyötödét szétosztották a katonák között, egyötöde a kalifát illette. Huszrau tiaráját, páncélját, övét, karperecét öszvér hátára rakták, a koronát Umar kalifa Mekkában, a Kába mecsetjében nagy büszkén közszemlére tette ki: a Fekete köre helyezte.²¹⁹ A palota kertjeit feldúlták, a csatornákat, amelyek csak akadályozták a lovasság mozgását, országszerte betemették, a gátakat átvágták.²²⁰ Az első pénteki imát Irák földjén a győztes muszlimok Ktésziphónban tartották (i. sz. 637), Huszrau palotájában, a nagy *iván*-ban, szószékül (arab *minbar*) a király trónusa szolgált.

²¹⁴ Rusztemnek mintegy 30 elefántja volt, ezekből 18 a perzsa arcvonal közepén, a főparancsnok körül. A többi elefánt hátán a csapat egységek parancsnokai foglaltak helyet, mindegyikük alá 3 000 főnyi harcos tartozott.

²¹⁵ Tabari, p. 2436.

²¹⁶ Halála után Ktésziphón közelében temették el, a sírja zarándokhely lett, és a körülötte kialakult város (Szalmán Pak) mind a mai napig az ő nevét viseli. Faragott fa koporsója az Iraq Museumban.

²¹⁷ Korán, 44. szúra ("A füst"), 25-27 (Simon Róbert fordítása).

²¹⁸ A. Shalem, "The Fall of al-Madā'in: Some Literary References concerning Sasanian Spoils of War in Medieval Islamic Treasuries", *Iran*, 32 (1994), pp. 77–81.

²¹⁹ Tel-Mahré-i Dionüsziosz (§ 100) szerint a koronát az arabok csak III. Jazdagerd halála után szereztek meg, és Uthmán kalifa helyezte el Mekkában.

²²⁰ Werner Nützel, "The End of the South Mesopotamian Civilization Caused by Bursting of Dykes of the Euphrates and Tigris in 629 A.D.", *Sumer*, 38 (1982), pp. 144–148.

A qádiszijeji győzelemmel az arabok tulajdonképpen megszerezték Irák – a mezopotámiai alföld – egész területét, legfeljebb egy-egy város tényleges birtokba vétele volt még hátra. Minden várossal egyenként tárgyaltak. Az utolsó nagy csatát a perzsák ellen Irák területén ugyanennek az évnek a legvégén vívták meg (Dzsalúla / Jalula, i. sz. 637). A maradék perzsa hadsereget Rusztem fivére (Harzad) vezette. A várost vizesárokka vették körül, a védők időről időre kitortek, hogy szétszórják az ostromlók sorait, egy alkalommal a hirtelen kitorő viharban maguk keveredtek be az árokrendszerbe. A legtöbb város, amint a muszlimok megjelentek a falai előtt, megadta magát. Edessza, Niszibisz, Dara, Amida, amely városokért évszázadokon át véres háborúkat folytattak egymással perzsák és rómaiak, könnyedén az arabok kezére került, falait a hódítók ledöntötték. Elöljáróik kijelentették, hogy készek a *dzsizje* megfizetésére. Egyébként azonban nem a perzsa fővárosban telepedtek meg: vezérei azt a tanácsot adták Umarnak, hogy inkább az Euphrátész nyugati partjánál vesse meg székhelye alapjait.

Délen a perzsák legyőzése után rövid időn belül két katonai táborn (*miszr*, többes számban: *amszar*) állítottak fel, nagy jövő elé néző városok alapjait, az egyik Baszra volt, a Satt el-Arab jobb partján (i. sz. 635), a másik pedig Kúfa, az Euphrátésztől nyugatra, a korábbi Lakhmida főváros, al-Híra közelében (i. sz. 638/639).^{221–222} Babylón végleges elfoglalására csak néhány évvel később került sor (i. sz. 641). Ugyanebben az évben (i. sz. 641) jutott a kezükre Mószul is. Innen, a Dzszejirén át, közvetlen kapcsolatot tudtak teremteni iráqi és szíriai birtokaik között. A Folyamköz lakossága, keresztények, zsidók, arabok, akik még nem csatlakoztak az iszlámhoz, egyáltalán nem bántódtak a perzsa uralom összeomlásán. Sokan nem kényszer hatására hódoltak meg a kalifa előtt: önként, mindjárt felvéve az iszlámot is.

---

²²¹ A város egy korábbi település újra-alapítása volt. – Kúfában iráqi régészek feltárták a nagymecsetnek és Szaad ibn Abi Vakkász helytartó palotájának (Dár el-Imára) maradványait (1953–1954). A negyedik kalifa, Ali ibn Abú-Tálib Hedzsázból Kúfába tette át a székhelyét. Itt ölték meg, a nagymecsetben (i. sz. 661).

²²² Muhammad Ali Mustafa, "Excavations at Kufa", *Sumer*, 10 (1954), pp. 73–85; Keppel A. C. Creswell, "A Visit to Ukhaidir and Kúfa...", *Sumer*, 10 (1954), pp. 143–149, kül. p. 148 sk.; Muhammad Ali Mustafa, "Excavations at Kufa (Third Season)", *Sumer*, 12 (1956), pp. 3–32; uő, "Preliminary Report on the Excavations in Kúfa during the Third Season", *Sumer*, 19 (1963), pp. 36–65.